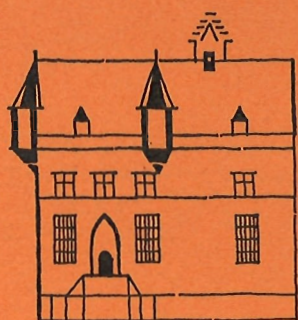
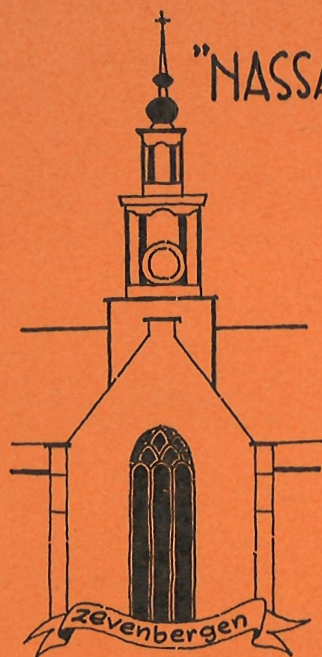

PUBLIKATIES VAN
HET ARCHIVARIAAT

"NASSAU BRABANT"

Steenbergen

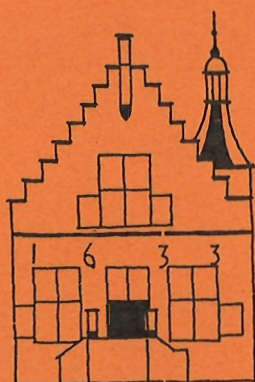
Zevenbergen

Zundert

Oud en Nieuw Gestel

Halsteren

Rijsbergen

8. HEERLIJKHEID EN HEREN VAN ZEVENBERGEN

Publikaties van het Archivariaat
„Nassau-Brabant”

8. HEERLIJKHEID EN HEREN VAN
ZEVENBERGEN

DEEL II
1453—1794

UITGEGEVEN DOOR HET ARCHIVARIAAT,
OKTOBER 1969.

DRUK : W. VORSSELMANS - ZUNDERT

HEERLIJKHEID EN HEREN VAN ZEVENBERGEN

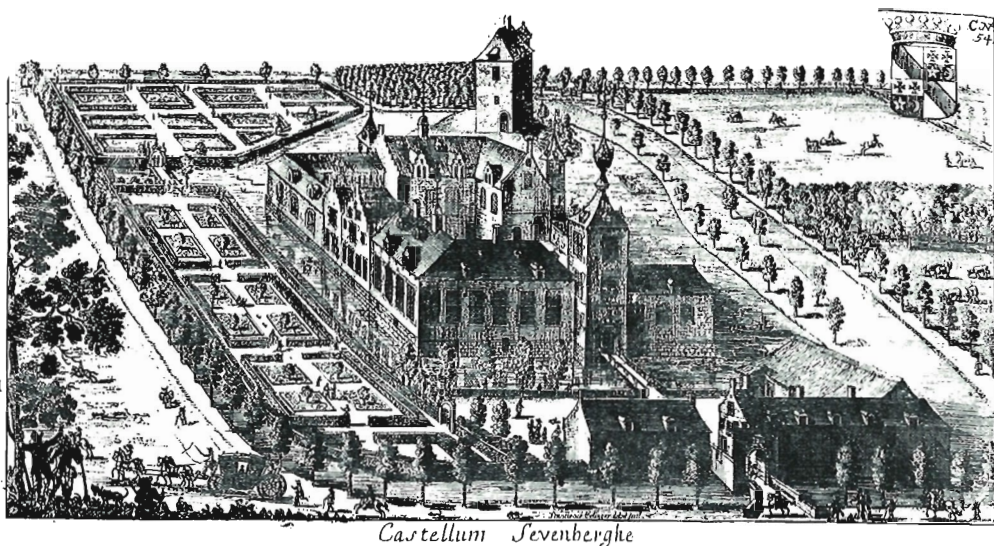
DEEL II

1453—1794

8. Aernt van Zevenbergen, 1453—1492

Tussen 1427 en 1453 was de heerlijkheid in beslag genomen door de hertog van Bourgondië. De afgezette Gerrit van Zevenbergen, om zijn steun aan gravin Jacoba van Beieren met verbanning gestraft, is na 1427 niet meer in Zevenbergen teruggekeerd en overleed vermoedelijk in of omstreeks 1452. Na hem treedt in 1453 Aernt op. Deze was de zoon van een andere Aernt en waarschijnlijk de kleinzoon van de voornoemde Gerrit. Aernt senior heeft de heerlijkheid niet in leen gehad. Een en ander wordt duidelijk door zijn testament van het jaar 1443 1).

In dit stuk noemde hij zich „jonker” van Zevenbergen. Hij stelde zijn oudste zoon Aernt als algemeen erfopvolger aan, die al zijn goederen zou ontvangen, maar tevens alle schenkingen uit kracht van het testament had te doen, en eveneens zijn broers en zusters uit de boedel begiftigen moest zoals de vader het gedaan zou hebben als deze de kans daartoe gekregen had. De vader schonk de zoon allereerst de heerlijkheden van Zevenbergen, Heesbeen en Ranst met alles wat daarbij behoorde. Aan de wettige zusters met name Maria en Elsa zou tijdens hun leven jaarlijks een som geld worden uitgekeerd. Elsa is kanonikes geweest in de abdij van Nijvel. Maria is in 1548 gestorven als overste van het klooster St. Annendal te Antwerpen. Als Aernt junior zonder wettige nakomelingen overleed, gingen de heerlijkheden over op de volgende broer in ouderdom. Aan Hendrik van Rotselaar schonk de erflater een hof en huizen te Lier, zolang Maria van Rotselaar leefde; na haar dood zouden deze goederen naar de heer van Zevenbergen terugkeren. Eveneens werd een som geld beschikbaar gesteld voor het stichten van een jaargetijde in de kerk van St. Pancratius te Ranst ter her-

**Het kasteel Zevenbergen te Ranst, prov. Antwerpen.
Naar een gravure uit Le Roy.**

denking van het overlijden van zijn moeder, de vrouwe van Zevenbergen. Voor zijn eigen uitvaart maakte hij geen beschikkingen; dit liet hij over aan de uitvoerders van het testament: de jonker van Gaasbeek, de heer van Rotselaar en jonker Gerard van Zevenbergen. Het stuk is opgemaakt op het kasteel van Ranst, welk kasteel ook het huis van Zevenbergen heette (Afbeeldingen van dat kasteel van Ranst zijn wel eens per vergissing opgevat als van het Noord-Brabantse Zevenbergen). De heerlijkheid Ranst en andere goederen in België had Gerrit verworven door zijn huwelijk met de vrouwe van Rotselaar.

Aernt senior heeft de functies uitgeoefend van schout in het land van Rijen, markgraaf van Antwerpen en drossaard van Heusden. Voor Philips van Bourgondië was hij voor bepaalde functies wel aanvaardbaar, doch niet zodanig in de gratie dat hij de heerlijkheid Zevenbergen terugkreeg. In zijn testament noemde hij zich „jonker” omdat zijn vader nog leefde. Kennelijk rekende hij op een herstel van zijn huis in de heerlijkheid Zevenbergen, doch ten tijde van het opmaken der akte bezat hij die nog niet. Zijn rechten of aanspraken droeg hij over op zijn zoon, die tevens de opdracht ontving te zijner tijd een billijke boedelscheiding te doen met de andere broers en zusters. Dat hij een jaargetijde stichtte voor zijn moeder, de vrouwe van Zevenbergen (al is

deze niet met name genoemd, op dat tijdstip komt alleen Maria van Rotselaar voor deze titel in aanmerking), en in dat jaar Gerrit nog leefde, toont aan, dat Aernt de zoon van Gerrit was. Tengevolge van de inbeslagname der heerlijkheid heeft Aernt senior niet als heer van Zevenbergen gefungeerd.

De successies van Heesbeen laten een afwijking zien, die van belang kan zijn, of die misschien te wijten is aan het niet opmerken, dat er twee Aernt's zijn geweest 2). Geertruid van Heesbeen werd in 1393 beleend met de helft van Heusden, namelijk de heerlijkheid Heesbeen. Op dezelfde dag ontving haar man, Hugeman II, deze heerlijkheid van de graaf van Holland. In 1410 volgde zijn zoon Gerrit hem als heer van Heesbeen op, doch in 1412 werd Geertruid van Heesbeen, vrouwe van Zevenbergen, in de heerlijkheid verheven. Als volgende bezitter is Aernt van Zevenbergen genoemd, die in 1434 na de dood van zijn vader optrad. Dit kan wellicht Aernt senior zijn geweest, wiens vader in 1434 echter nog leefde, doch dan moet men aannemen, dat Gerrit bij de nieuwe leenverheffing is gepasseerd. Wel geeft Aernt senior in het testament van 1443 Heesbeen over aan Aernt junior. Aernt senior heeft al in 1423 met Heesbeen te doen gehad, al wordt hij in de betreffende akte niet als heer van Heesbeen vermeld 3), daar de vrouwe van Heesbeen nog leefde. In 1492 is Maria van Zevenbergen haar vader Aernt in Heesbeen opgevolgd; in sommige gegevens wordt de indruk gewekt, dat dit dezelfde is, die de heerlijkheid in 1434 verkreeg. Dit is wellicht niet juist.

Een en ander wordt er iets duidelijker op, als wij zien, dat Gerrit van Zevenbergen een broer had, ook Aernt genaamd. In het jaar 1429 erkende Gerrit hem een som geld schuldig te zijn wegens een overeenkomst uit het jaar 1417. In deze akte treedt Gerrit van Strijen op als heer van Zevenbergen. Hij heeft zich bij de confiscatie van de heerlijkheid niet zonder meer neergelegd, doch is zich blijven beschouwen als heer. Jonker Aernt van Zevenbergen liet in 1433 Willem die Valck beloven, hem niet te zullen benadelen en hem hulde en trouw te doen 5).

* * *

Hoe Zevenbergen tijdens de confiscatie van de heerlijkheid er voor stond, wordt enigszins duidelijk uit de rekening van Roelant Geryt Cocxszoon van Opijnen, die tussen 1449 en 1453 als rentmeester van de graaf van Holland in Zevenbergen fungeerde 4). De rekening bevat allereerst diverse posten van inkomsten. Verpacht waren de volgende visserijen: Scoutenweel, Onser

Vrouwen weel; Geer Symoens weel; int Nederste in die Bloke; Kinderweel; Hoeftvaert; de Raem; de Mark; de Oostvaart en de Diefhoek. Dit waren wateren binnen het grondgebied van de heerlijkheid. Hun juiste plaats is niet meer aan te wijzen. Het gegeven toont echter aan, dat het grondgebied nog geen aaneengesloten land vormde, doch door tal van wateren doorsneden was. Het woord „weel” (wiel) wijst op doorbraken van eerder drooggelegd land.

Aan cijnsen op de huizen kreeg de heer aanzienlijk minder binnen dan enkele jaren geleden, daar een groot aantal huizen vernield was bij een brand, die in 1446 of 1447 heeft plaats gehad. In 1447 had de heer de eigenaars van de afgebrande huizen voor 10 jaren vrijdom van deze cijns verleend. Deze werd ook kapoen-rente genoemd, omdat oorspronkelijk voor elk bebouwd erf, dat in principe eigendom was en bleef van de heer, per jaar een of meer kapoenen moesten worden gegeven (Een kapoen was een gecastreerde en gemeste haan). Deze kapoenrenten werden meestal in geld betaald. Bij dezelfde brand waren ook de vleeshallen vernield, waar de slagers hun produkten tentoonstelden en verkochten. Zij hielden nu vleesmarkt bij de sluis. Van tienden over beesten en granen werd in die jaren practisch niets meer ontvangen, omdat vrijwel het gehele grondgebied onder water stond.

Aan de kerk waren drie geestelijken verbonden. De pastoor Jan Kampairt kreeg van de heer een toelage, die vastgelegd was in de inkomsten van de Neerhof van het kasteel. Lenaart Claiss, kapelaan van het St. Cornelis-altaar, genoot eveneens een kleine toelage met onderpand op de warande (het jachtterrein) van Hazeldonk en op het prieel van de Neerhof. Michiel Hugeman was kapelaan van het O. L. Vrouwe-altaar.

De heer genoot de accijns op wijn en bier; op elk vat en elke ton werd een betrekkelijk klein bedrag aan belasting geheven. Daar ging de 5e penning van af als loon voor de beëdigde wijn- en bierdragers, die uitsluitend gerechtigd waren tot het vervoer. De accijns werd meestal verpacht en bracht een som van 75 pond op, ongeveer 450 gulden. In 1450 wilde niemand meer pachten; de belasting is toen rechtstreeks geïnd en bracht ruim 83 pond op. Het wijst er op, dat de bevolking van de stad zich weer tot een redelijk aantal had uitgebreid. Ook het zout was aan een accijns onderworpen, die aldus geheven werd dat er betaald moest worden voor het gebruik van de zoutmaat; zonder officiële weging mocht geen zout verkocht worden. Van de opbrengst kreeg de stad $\frac{1}{4}$, de heer $\frac{3}{4}$ delen. Een jaar is deze accijns voor

15 pond verpacht; een ander jaar is hij rechtstreeks ingegaard en bracht toen 18 pond op.

Bij de verpachtingen van de visserijen staat vermeld, dat die „int Nederste in die Bloke" niet meer bestond, omdat het water verdwenen was door de dijkage van de Kleine Moerdijk, die door de heer bevolen was. Hier bedoelt de rentmeester het zuidelijk gebied van Moerdijk. De visserijen van de „Harde Grond" en de „Diefhoek" waren ook niet meer verpacht, omdat zij door de verlanding teniet waren gegaan. Vogelarij (het vangen of schieten van watervogels) was alleen nog mogelijk in de St. Joris-weel, oostwaarts tot Bloemendaal toe, doch zij werd niet meer uitgeoefend.

Ondanks de ongunstige toestand van de heerlijkheid zijn toch nieuwe ontginningen aangevat. In 1438 waren 18 bunders slikland uitgegeven tussen de Zuiddijk ofwel tussen Bloemendaal 6) en het land van Breda. Vermoedelijk waren dit gronden, die bij de St. Elisabeth-vloed van 1421 verloren gingen. Hugeman van den Lare had zelfs 71 bunders in cijns gekregen, ook daarom-trent gelegen. Aan de noordzijde van zijn land op Hazeldonk verpachtte de heer een aanwas. Jonge Pier van Lit huurde het slik tussen de twee molens aan de „Kleine Haven" van de stad. Twee broers hadden een perceel van 12 dubbele gemeten slikmoer gekocht, dat zij wilden omkaden teneinde daardoor de stad en het kasteel beter te beschermen. Zelfs in de onmiddellijke omgeving van de stad was de verlanding nog lang niet voltooid.

De rentmeester kreeg 200 pond per jaar. Hij had voornamelijk tot taak de goederen, rechten en inkomsten van de graaf te beheren. Meestal trad hij ook op als tussenpersoon voor de heer en het stadsbestuur. In deze jaren fungeerde Dirck Heijnen als schout. Hij was aangesteld als voorzitter van het stadsbestuur en de schepensbank; hij had tevens de plicht de orde te handhaven en toe te zien op de inachtneming van wetten en geboden.

In dezelfde periode is men bezig geweest aan het herstel van de stadsmuren. De heer had een deel van dit werk voor zijn rekening genomen, de stad een ander deel. Blijkbaar heeft Philips van Bourgondië in 1427 niet alles laten vernielen. In elk geval heeft hij toestemming gegeven de muren weer op te trekken. Aan een metselaar Jan de Vos uit Antwerpen is voor dit werk 36 pond betaald. Doch met Allerheiligen 1450 is „bij den groten storm van winde" alles weer vernield. Hierna heeft men het opgegeven; later blijkt nergens, dat nog pogingen zijn gedaan om de stadsmuren weer op te bouwen. Tussen de Hazeldonkse Poort (einde Stationsstraat) en Hazeldonk liet Jan de Vos 149

schuiten met zoden komen, om daar het water af te sluiten, het land beter te doen aanslibben en althans aan die kant de stad en het kasteel van het water vrij te houden. Zes mannen werkten 20 dagen om de zoden uit de schuit te dragen en die bij wijze van dijk op te tasten. Nog lange tijd daarna blijkt dezelfde plaats een moeilijk punt in de waterbeheersing.

De grote molen bij het Blokhuis buiten de stad was verpacht aan de molenaar Zoetaart. Deze molen is in 1450 gedeeltelijk vernield en stond een tijd stil. De runmolen binnen de stad was verpacht aan Gerrit Mattheus.

Jan de Vos werkte met zijn zoon eveneens aan het kasteel. Dit is er slecht aan toe geweest. Boven, binnen, in de Neerhof en in de grachten vergaarden zij 150.000 losse bakstenen, die door de overstromingen en de regen uit de muren en zelfs uit de toren waren gespoeld; het gevaar bestond, dat het hele gebouw zou instorten. De stenen werden schoongemaakt en weer gebruikt. De metselaars werkten 46 dagen aan een zijmuur van de schuur, die op de laatste april 1451 omver was gewaaid. Zij herstelden eveneens de muren van het „Duivensteen”, vermoedelijk de toren in het noorden van de stad, die ten onrechte de naam van Lob-bekenstoren gekregen heeft. Op het Duivensteen en op de Lob-bentoren zijn nieuwe zolders gelegd; aan het kasteel werden de toegangsbruggen vernieuwd. Al met al was de toestand van Zevenbergen op dit tijdstip niet florissant, al wijzen bepaalde tekenen er op, dat de stad bezig was zich te herstellen van de gevolgen der verovering en vernieling van 1427.

* * *

In 1453 achtte de hertog van Bourgondië de tijd gekomen om het beslag op te heffen. Misschien heeft hij met opzet gewacht tot na de dood van Gerrit van Zevenbergen. Het is niet bekend, of op dit tijdstip diens zoon Aernt al overleden was. Vermoedelijk is dit wel het geval geweest, daar deze al in 1443 ziek was en zijn testament maakte. Dit verklaart ook, waarom Gerrit's kleinzoon als leenman in genade aangenomen is. Er zijn aanwijzingen, dat Philips van Bourgondië de heerlijkheid niet zozeer uit welwillendheid heeft vrijgegeven, doch dat hij haar afstootte omdat zij geen redelijk rendement meer gaf. Uit de laatste rekening blijkt immers, dat de baten nauwelijks voldoende waren voor het salaris van de rentmeester.

In april 1453 maakte Philips van Bourgondië te Rijssel de akte op van de nieuwe leenverheffing 7). Daarin wordt gezegd, dat de stad Zevenbergen door overstromingen, stormvloeden en

branden geheel geruïneerd was. Ook het kasteel, voorheen een lust voor het oog, was geheel in verval geraakt. De inwoners van de stad trokken dagelijks er op uit, om in armoede op andere plaatsen te bedelen. Er was geen spoor meer te vinden van enige handel of nering, waarmede de mensen hun brood konden verdienen. De hertog wilde de stad, de heerlijkheid en het kasteel aan Aernt „van Strijen” teruggeven. Deze had zich tegenover hem bijzonder verdienstelijk gemaakt, voornamelijk in de krijgstoet tegen de stad Gent en andere opstandelingen, waarin hij op zijn eigen kosten had gediend. Het verzoek van Aernt om de heerlijkheid terug te krijgen, had een goedgunstig advies gekregen van de grafelijke raad. Voor de leenverheffing werden de volgende voorwaarden gesteld: Aernt moest een schadeloosstelling betalen aan Johan de Croy (spreek uit: Crowi), heer van Chimay, die de functies van kapitein en kastelein van Zevenbergen gekregen had en daarvoor een toelage genoot uit de schatkist. De heer van Zevenbergen moest zich garant stellen voor de financiële verplichtingen van de stad tegenover het graafschap. Tevens verbond hij zich de stad en het kasteel weer op te bouwen en instand te houden. De stad bleef onderhorig aan de graaf van Holland en diens raad. Zij zou altijd open staan voor de graaf en diens krijgslieden. In de oorlog moest de heer met manschappen dienen. De stad mocht geen bannelingen opnemen; zij moest de gewone lasten betalen evenals de andere steden.

Op 18 juni 1453 nam Aernt deze voorwaarden aan en stelde hij al zijn bezittingen, waar ook gelegen, garant voor het onderhouden van de opgelegde voorwaarden. Hij kreeg de heerlijkheid als erfelijk en onversterfelijk leen terug. Afgezien van de betalingen aan Johan de Croy waren de eisen van de hertog van Bourgondië misschien wel streng en bruusk, doch niet onredelijk. Het sprak vanzelf, dat bij het herstel van de vroegere betrekkingen het leenverband nauwkeurig werd omschreven. De graaf van Holland heeft deze gelegenheid aangegrepen, om de onderhorigheid van de stad aan Holland beter dan voorheen tot uitdrukking te brengen. Op te merken valt, dat in deze akte de relatie tussen de heerlijkheid en Strijen niet meer ter sprake is gebracht. Deze was vóór 1427 al sterk verzwakt, doch is tengevolge van de langdurige inbeslagname volledig uit het oog verloren.

De boven aangehaalde oorkonde spreekt over de totale ruïne van de stad en de heerlijkheid. Misschien berust dit op een enigszins overdreven voorstelling van Aernt, om zodoende een sterk argument te hebben waarom hij de heerlijkheid terug wilde hebben. Een feit is echter, dat men in het tweede kwart van de

15e eeuw niets van Zevenbergen verneemt. Geen spoor meer van geschillen en twisten, die vroeger niet van de lucht waren. In economisch opzicht telde de stad niet meer mee. Nieuwe bedijkingen van enig belang zijn niet uitgevoerd; het is zelfs waarschijnlijk, dat tengevolge van geldgebrek en het verwaarlozen van kunstwerken vroegere inpolderingen verloren zijn gegaan. Wanneer geruime tijd later meer klaarheid komt in de nieuwe ontginningen, bemerkt men dat dat verder wordt gegaan op plaatsen, waar de landaanwinning in het begin van de 15e eeuw was blijven steken. Weliswaar heeft tussen deze twee tijdstippen de St. Elisabeths-vloed van 1421 gelegen, die het land in en rond Zevenbergen grondig vernielde en het aanzien ervan totaal veranderde. Toch krijgt men de sterke indruk, dat tijdens de politieke verwickelingen andere zaken zijn verwaarloosd.

Langzaam maar zeker heeft Aernt de stad en de heerlijkheid er bovenop gehaald. Enige jaren na het herstel van de heerlijkheid was Zevenbergen in zoverre weer op de been, dat het fel van zich af beet, toen lieden van Dordrecht de inwoners lastig vielen. Die hadden zich op de Zwaluwe en in het gebied van de heer van Breda gevestigd; zij roofden goederen en namen mensen gevangen op Overdraghe (Moerdijk) en binnen de heerlijkheid Zevenbergen. De juiste achtergronden van deze handelingen zijn niet bekend. Misschien hebben mensen van Dordrecht er landerijen verworven en ging de strijd over kwesties van eigendom en bedijking. De stad richtte omstreeks 1460 via de graaf van Nassau een ernstige waarschuwing aan die van Dordrecht 8). Blijkens de tekst van de brieven stond de heer pal achter de magistraat. In 1461 liet Margriet, weduwe van Jan van Dongen, door een deurwaarder van de Raad van Holland afkondigen, dat op haar land van Zwaluwe zonder haar toestemming geen dijkkaarde of zoden mochten worden gehaald 9). In deze akte staat niets, dat direkt op Zevenbergen betrekking heeft. Wel blijkt er uit, dat in de omgeving de bedijkingen met frisse moed waren aangepakt. In 1463 sloot de stad Dordrecht een overeenkomst met de heer van Zevenbergen over de turfnering in Moerdijk, wat haar in 1445 door Philips van Bourgondië was toegestaan 5).

Enige jaren na de overdracht van de heerlijkheid ging Aernt over tot de boedelscheiding met zijn broers en zusters. Het was niet van harte gegaan doch pas na enige geschillen. De definitieve verdeling van het vaderlijk erfdeel vond in 1461 plaats 5). In 1462 is voor schepenen van Heusden beslag gelegd op de goederen van Aernt van Zevenbergen onder Doveren. Deze akte

is vooral van belang, omdat zij de namen bevat der broers en zusters van Aernt: jonker Henrik; heer Hugo; jonker Geryt; broeder Jan; Isabel, vrouwe van Walhain; Mary, vrouw van Jan van den Polle en Else. Jonker Staesse van Broekhuysen en Weerdenborch, die gehuwd was met de andere zuster Gheertrude, droeg sommige goederen over aan jonker Henrik „van Strien”, en handhaafde zijn aanspraken op het kindsdeel van zijn vrouw 10). In 1475 kregen Aernt, Henrik, Hugo en Gerryt van de paus verlof, om een eigen biechtvader te kiezen 11). Samen met hen worden Petrus en Rolandus als bastaarden van Zevenbergen genoemd. Het kan betekenen, dat de drie broers van Aernt ongetrouwd waren en nog op het kasteel van Zevenbergen woonden. Heer Hugo en broeder Jan waren tot de geestelijke stand toegetreden.

Aernt zelf was gehuwd met Geryt van Vianen, dochter van Gijsbrecht van Vianen en Meyne van Heemskerk. Door dit huwelijk kwamen aanzienlijke goederen onder Vianen en Heemskerk aan het huis van Zevenbergen. Aernt stelde in 1476 voor zijn vrouw een lijfrente vast van 200 gouden Franse kronen per jaar, te putten uit de accijnzen van de stad 12). Deze niet onbelangrijke som, die kwam van de belasting op wijn en bier, toont aan dat de stad zich voorspoedig van haar verval had hersteld. Geryt van Vianen is vóór 1470 overleden. In dat jaar richtte Aernt samen met zijn dochter Maria een verzoek tot de bisschop van Luik, om hun dienaar Cornelis Moys tot het priesterschap toe te laten. Zij wilden hem als hun kapelaan aanstellen en hadden daartoe een beneficie 13) gesticht met een inkomen uit zeker bezit in het land van Altena en uit de accijns van Zevenbergen. Daarvoor zou de officiant drie missen per week moeten lezen voor de zielerust van Geryt van Vianen en de overleden zoon van Aernt, Joost genaamd 14). De andere zoon Gerrit is ook vóór zijn vader overleden. Blijkens een latere akte van 1480 is Cornelis Moys inderdaad priester gewijd; in dat jaar fungeerde hij als kapelaan te Zevenbergen 15).

Enige tientallen jaren na de teruggave van de heerlijkheid zijn de bedijkingen opnieuw begonnen. In 1471 gaf de heer aan de inwoners de Overdrage of het Brede Gors ter bedijking uit 16). Dit gors, onder het huidige Moerdijk gelegen, had Zevenbergen vermoedelijk niet volledig in bezit; ter plaatse lag de grens met het land van Breda. Ook op andere punten in en rondom de heerlijkheid zijn nieuwe werken uitgevoerd, met het gevolg, dat spoedig nieuwe geschillen ontstonden met de graaf van Nassau als heer van Breda. In 1474 sloten Johan van Nassau en Aernt een overeenkomst, volgens welke een sloot zou worden gegraven van de paal op Willemsdijk (nu Driehoefijzers) naar een

paal, die men bij Hazeldonk zou plaatsen buiten de dijk van Zevenbergen, vandaar naar Nellenssloot en vervolgens naar de Mark 17). Deze sloot was voor de afwatering van bepaalde gronden bedoeld en zou niet de grens aanduiden, die nog definitief moest worden vastgesteld.

In het noorden van de stad gaf de heer de Donk ter bedijking uit, een oude kreek of rivierarm, die totdantoe een verbinding vormde tussen de Mark in het zuiden van de stad en het grote watergebied ten noorden, de Meeren genaamd, dat op zijn beurt in het Hollandsch Diep overliep 18). Zoden en grond mochten gestoken worden op de Nieuwendijk en in het land van Zevenbergen. Ten zuid-westen van de Meeren lag een aanwas, Voetshoven geheten, die zich tot aan de Wivekene uitstreckte 19). Kort nadien deed zich tussen de heren van Bergen op Zoom en van Zevenbergen een geschil voor over de eigendom van aanwassen bij Gastel en Standdaarbuiten. De heer van Bergen op Zoom beweerde, dat het hier verdrongen land betrof, dat voorheen van hem was geweest en nu weer drooggevallen was. Aernt van Zevenbergen had er vee in beslag laten nemen. Door de Grote Raad van Mechelen is de heer van Bergen op Zoom in 1486 in het gelijk gesteld 20).

In het oosten van de heerlijkheid hadden zich eveneens veranderingen in het landschap voorgedaan. De Sprang, een brede kreek die voorheen Zevenbergen van Zwaluwe scheidde, was verland. In 1486 is dit nieuwe land tussen de beide heerlijkheden verdeeld 21). In het geschil met de graaf van Nassau over aanwassen tegen de heerlijkheid Niervaart schijnt de heer van Zevenbergen volgens enige stukken aanvankelijk sterk te hebben gestaan 22). Toch heeft hij er geen gebiedsuitbreiding van betekenis verkregen. Uit een en ander bemerkt men, dat tegen het einde van de 15e eeuw een nieuwe en belangrijke verlanding aan de gang was. Ofschoon deze niet direkt tot grote inpolderingen heeft geleid, was zij wel een noodzakelijke voorwaarde voor de vrij grote bedijkingen, die ruim een eeuw later volgden en het grondgebied van Zevenbergen aanzienlijk uitbreidden.

De opstand van Gerrit van Zevenbergen was bij de landsregering geheel vergeten. Aernt was raad en kamerling van hertog Maximiliaan van Oostenrijk, graaf van Holland, en is in 1480 benoemd tot een der acht leden van de Raad van Holland 23). Sinds 1477 fungeerde hij als baljuw van Waterland en Amstelland 24). In het graafschap had Zevenbergen zijn aanzien en invloed teruggekregen; vermoedelijk is dit gepaard gegaan met een redelijke opbloei van de stad.

In zijn persoonlijk leven is Aernt niet zo gelukkig geweest. Na de dood van zijn vrouw bleef hij achter met twee dochters. De wetenschap, dat zijn heerlijkheden in vreemde handen terecht zouden komen, schijnt hem bitter te hebben gestemd. De oudste dochter Maria, die een erkende schoonheid was, had een leger aanbidders, doch geen van hen vond genade in de ogen van de vader. Vooral Cornelis van Bergen, een zoon van Jan II van Glymes, heer van Bergen op Zoom, was een vurige aanbidder van de schone en rijke Maria. Reeds lang voerde hij het devies van zijn geliefde, maar Aernt verzette zich tegen het huwelijk. Toen in 1481 vader en dochter van een jaarmarkt te Antwerpen naar huis terugkeerden, had Cornelis zijn mannen langs de weg opgesteld. Aernt zat in een reiswagen; Maria reed te paard en werd door een edelman begeleid. Bij het passeren van de stoet sprongen de mannen van Bergen op Zoom te voorschijn en verklaarden Aernt en Maria gevangen te nemen. Plotseling verscheen ook Cornelis van Bergen. Hij wierp zich op de knieën en zei: „Heer van Zevenbergen! Ik bid u om de liefde Gods en ter ere van het H. Lijden van onze Heer, dat u mij uw dochter ten huwelijk wilt geven, die ik al lang lief heb. Ik beloof u, dat ik een goede en trouwe zoon voor u zal zijn. En als gij haar niet aan mij wilt geven, dan vraag ik u, dat mijn haastige en jeugdige moed u niet mishage en dat gij het mij vergeeft, want de liefde dwingt mij haar met mij te voeren”.

Maria was erg ontsteld of deed alsof. Ze vreesde, dat haar vader iets zou overkomen, doch Cornelis stelde haar gerust. In Brecht probeerde de heer van Zevenbergen te ontsnappen door zich van zijn paard op het kerkhof te laten vallen, dat volgens het gebruik van die dagen een vrijplaats was, waar niemand mocht worden aangehouden of aangevallen. Doch twee soldaten gingen hem achterna en dwongen hem het kerkhof te verlaten. Hierna begaf het gezelschap zich naar de oude jonker van Dale, wie opgedragen werd de heer van Zevenbergen tot de volgende middag vast te houden. Cornelis nam Maria mee naar Thienen en Glymes, vandaar naar Eigenbrakel. Daar huwde Maria daags na haar aankomst „uit vrije en libere wil” met haar ontvoerder. Om deze schaking is Cornelis voor de Grote Raad gedaagd, die hem veroordeelde tot verbanning en verbeurdverklaring van zijn goederen, maar toen het tot uitvoering van het vonnis zou komen, vroeg hij gratie, die hij op 11 juni 1483 ontving 25).

Aernt heeft dit moeilijk kunnen verwerken. Enkele maanden na het vonnis, in augustus 1483, maakte hij zijn testament, dat een regelrechte wraakneming was 26). Om de bijzondere ver-

diensten van zijn jongste dochter Gijsbrechte bedacht hij haar met een groot deel van zijn vermogen. Hij wees haar het huis Luchtenburg toe met erf en toebehoren, dat naast het kasteel stond. Aernt had dit huis gekocht en verbouwd. Er behoorde een hof en een boomgaard bij, die zich in het zuiden uitstrekte tot aan de gracht van het kasteel (dit huis Luchtenburg heeft op de hoek van Markt en Sationsstraat gelegen). Bij het huis behoorde een perceel van 300 morgen land, dat zich in het zuiden tot aan de kreek van Hazeldonk uitstrekte, ten oosten en noorden om de stad heen liep tot aan de Noorddam. Voorheen was dit land een en al slik geweest, doch Aernt had het na de dood van zijn vrouw met grote kosten laten bedijken. Verder gaf hij haar de renten en landerijen in het Steenbergse Moer, dat hij gedeeltelijk van de graaf van Nassau gekregen had, en zijn landerijen en renten in het Oudland van Zevenbergen. Ook wees hij haar toe: het „Hof van Zevenbergen” te Lier, de goederen onder Ranst, Vrunde, Heusden en Heesbeen, de gehele inboedel en huisraad van het kasteel van Zevenbergen. Dit alles moest zonder tegenspraak aan Gijsbrechte komen; Maria de dochter mocht zich niet tegen deze beschikking verzetten. Met de andere executeuren moest Gijsbrechte het testament uitvoeren, de gebruikelijke uitkeringen doen aan de bedienden en voor een passende uitvaart zorgen. Het stuk laat doorschemeren, dat er reeds een andere wilsbeschikking bestond, opgemaakt ten overstaan van Gerrit Humans zoon, pastoor van Zevenbergen. Als jonkvrouwe Gijsbrechte geen juiste uitvoering aan de opdracht gaf (wat God verhoede !), zou zij niets krijgen. Dan ging de helft van de bovengenoemde goederen naar Aernt en Gerrit van Broekhuysen, de zonen van een zuster van Aernt; de andere helft naar de parochiekerken van Den Haag en Zevenbergen, en de kloosters van de Predikheren in Den Haag en van de Minderbroeders in Dordrecht. Tot executeurs wees Aernt de pastoor van Zevenbergen en Mr. Jan Duyk uit Dordrecht aan.

Enkele maanden later sloot Aernt met Philips van Wassenaar, heer van Voorburg, voorwaarden voor diens huwelijk met Gijsbrechte 27). Misschien was Gijsbrechte ondanks de voor haar gunstige beschikkingen toch nog geen goede partij. Ongeveer een jaar later vulde Aernt de huwelijksvoorwaarden aan met de toezegging, dat Gijsbrechte na zijn dood de heerlijkheid Zevenbergen zou krijgen, wat door de leenkamer van Holland werd goedgekeurd 28). Na de dood van Aernt hebben de twee zusters en hun echtgenoten onenigheid gekregen over de beschikkingen van hun vader en kwam uiteindelijk een andere oplossing tot stand,

waardoor niet Gijsbrechte doch de oudste dochter Maria opvolgde. Keizer Maximiliaan had trouwens al in 1487 de onterving van Maria onrechtmatig verklaard 5).

Blijkens een brief aan de tollenaars van Holland, waarin Aernt tolvrijdom eiste voor een poorter van de stad, leefde hij nog in 1491 29). Op 13 november 1492 kreeg de priester Cornelis van der Heijen 10 rijns-guldens betaald voor de diensten, die hij tijdens het leven van wijlen de heer had gedaan 30). Maria is op 7 november 1492 door de graaf van Holland met de heerlijkheid beleend. Aernt is derhalve tegen het einde van het jaar 1492 overleden. Met hem is het huis van Strijen en Zevenbergen in de mannelijke lijn uitgestorven.

9. Cornelis I van Bergen, 1492—1508

Maria v. Zevenbergen, in sommige stukken ook Maria Magdalena of Margarita genoemd, was gehuwd met Cornelis v. Bergen, de vijfde zoon van Jan II van Glymes, heer van Bergen op Zoom, en van Margaretha de Saint Simon. Cornelis is op 1 april 1458 geboren. Hij werd in de slag bij Tienen (1482) door de heer van Ravenstein tot ridder geslagen. Hij fungeerde als hofmeester, raad en maarschalk van de roomskoning Maximiliaan en daarna van hertog Philips de Schone 31). In 1500 is hij opgenomen onder de ridders van het Gulden Vlies. Zelf bezat hij de heerlijkheden Velp en Brecht, terwijl hij bij zijn huwelijk een groot aantal heerlijkheden van zijn vrouw verwierf, die voor het merendeel in zijn familie zijn gebleven. De heerlijkheid was op Maria overgegaan, doch rechtens en in feite is Cornelis van Bergen als heer van Zevenbergen opgetreden. Hij heeft gefungeerd als gouverneur en drossaard van de stad Grave en het land van Cuyk. Voor zijn vrouw bouwde hij in Den Bosch een voor die tijd modern huis in de Mortel met een groot park, dat nog bekend staat als het Hof van Zevenbergen. Een van de gevels herinnert sterk aan het markiezenhof van Bergen op Zoom en is waarschijnlijk gebouwd door dezelfde bouwmeester Anthonis Keldermans. In 1494 kwam hij in het bezit van het kasteel Croy, een der mooiste bezittingen van Peelland; vervolgens van Heeswijk en Dinther, waarmede hij in 1499 werd beleend 32).

Voordat Cornelis daadwerkelijk als heer is opgetreden, hebben de twee zusters geprocedeerd over de schikkingen, die hun vader ten aanzien van de opvolging had gemaakt. Cornelis en Maria zijn niet akkoord gegaan met diens opzet om Gijsbrechte als vrouwe aan te stellen, wat neerkwam op een totale onterving van de oudste dochter. Kort na het overlijden van Aernt is de graaf van Egmond als scheidsrechter in het geschil opgetreden. In december 1492 beloofden de partijen voor het Hof van Holland, dat zij zich aan zijn uitspraak zouden houden 33). Cornelis en Maria kregen de heerlijkheid en het slot van Zevenbergen, het hof te Lier, de heerlijkheden Ranst, Heesbeen, Noordeloos en Oosthuizen, en alle andere goederen, door de heer van Zevenbergen nagelaten en afkomstig van Vianen. Cornelis v. Bergen zou aan Gijsbrechte en de heer van Voorburg een rente van 400 pond per jaar geven, waarvoor hij hun de heerlijkheden Nieuwkoop en Noorden toewees, de renten uit het veer van Vianen, een huis te Vianen en nog 1800 pond ineens. Gijsbrechte leverde 't ordeteken in van St. Antonius, dat haar vader tijdens zijn leven gedragen had, waaruit blijken kan, dat zij ten aanzien van de andere bepalingen van het testament wel als uitvoerster is opgetreden. In 1494 en 1495 zijn haar de beloofde goederen van Vianen overgedragen; haar man Philips van Wassenaar was inmiddels overleden. In het akkoord was bepaald, dat de haar toegekende goederen bij haar eventueel kinderloos overlijden naar de heer van Zevenbergen zouden terugkeren. Gijsbrechte is overleden zonder kinderen na te laten, zodat het gehele, rijke en verspreide bezit in handen van Cornelis van Bergen is gekomen. Zij stierf in oktober of november van het jaar 1495; op 13 december werden drie mannen in Zevenbergen betaald, die gedurende zes weken voor haar overlijden geluid hadden 34). In de latere domeinrekeningen vindt men regelmatig het jaargetijde vermeld voor de vrouwen van Zevenbergen, tevens voor „den alden heer”, waarmee Aernt is bedoeld, zijn twee kinderen en zijn gezellinnen, hetgeen er op wijst, dat Aernt minstens tweemaal gehuwd is geweest. Dit blijkt echter niet uit andere gegevens.

Cornelis en Maria hadden meerdere kinderen. De oudste zoon Maximiliaan, die voorbestemd was om in Zevenbergen op te volgen, verbleef enige tijd aan het hof te Brussel; in 1504 haalde de rentmeester daar zijn harnas af 35). Een merkwaardige bijzonderheid is, dat hij voor het vervoer er van een ton kocht! In 1510 had Maximiliaan een eigen klerk. De tweede zoon Cornelis werd aanvankelijk opgeleid voor de geestelijke stand, doch

Grafzerk in de ned. herv. kerk van Zevenbergen. Anna, bastaard-
dochter van Maximiliaan van Zevenbergen, overleed op 13 jan. 1545.

is in 1529 heer van Zevenbergen geworden. De dochter Lijsbeth trad in het klooster van 's Hertogendal bij Leuven. Dit was geen klooster van strenge observatie, want regelmatig bracht men haar kleren en „juwelen”, of een ton gezouten zalm. Een andere dochter Anna was kloosterlinge en later abdis van Bethanië bij Mechelen. In 1524 zond haar moeder haar een vaatje bastaardsuiker 36), andere keren kleine geldsommen 37). Een zoon Leonard stierf in 1523. De dochter Margaretha huwde met Floris van Egmond; een andere dochter Maria werd de vrouw van Louis de Ligne-Barbançon. In Oudenbosch leefde een bastaard, ook Cornelis van Bergen genaamd, vermoedelijk een onwettig kind van de heer van Zevenbergen.

Tussen al zijn heerlijkheden reisde de heer voortdurend op en neer; in 1507 tekende hij in Den Haag de domeinrekening van Zevenbergen. In 1499 stichtte hij voor het leenhof van Brabant een lijftocht of douairie van 1200 gulden per jaar voor zijn vrouw op zijn goederen van Melijn, Waeren, Perweis, Ranst en Brecht 38). Het tekent de veranderingen, die zich met betrekking tot de heerlijkheid hadden voorgedaan. Deze was nu in handen gekomen van een geslacht, dat zich al langer meer op het zuiden oriënteerde en in zijn politiek eer de hertog van Brabant dan de graaf van Holland volgde. De douairie van Maria uit zuidelijk gelegen heerlijkheden moet men in dit licht zien; het was de bedoeling van Cornelis haar een zo veilig mogelijk bestaan te geven voor het geval hem iets mocht overkomen. Zijn zuidelijke heerlijkheden beschouwde hij als de beste en de veiligste. Aan het statuut van Zevenbergen kon niet worden geraakt; het was en bleef een Hollands leen. Cornelis en zijn opvolgers zijn prijs blijven stellen op het bezit van Zevenbergen, ofschoon deze heerlijkheid niet hun rijkste of belangrijkste was. Toch worden mettertijd de symptomen duidelijker en veelvuldiger, dat zij deze heerlijkheid in bepaalde opzichten verwaarloosden, omdat zij te druk bezet waren met hun andere goederen en met het nastreven van hun politieke aspiraties. Van de andere kant hechtten zij belang aan Zevenbergen, omdat de plaats beschouwd en gebruikt kon worden als een springplank naar Holland.

In 1500 begaf Cornelis van Bergen zich naar Vianen, om er de heerlijkheid in ontvangst te nemen. De rekeningen van deze periode staan vol merkwaardige posten over de reizen van de heer en zijn huisgezin naar de onderscheiden kastelen. Met de familie te Bergen op Zoom werd druk contact gehouden. Het kasteel te Grave schijnt het geliefkoosd verblijf te zijn geweest, waar het gezin een groot deel van het jaar doorbracht. Wel is het kasteel van Zevenbergen nog lang als het stamslot beschouwd.

Men kijkt echter vreemd op bij het lezen van de brief, die de rentmeester Joris van Aertrike op 8 augustus 1499 aan de heer schreef, die toen in Grave was 39):

„Gij moet weten, dat de storm en de wind uw huis van Zevenbergen zeer vernield en dakloos hebben gemaakt, zodat men er niets meer droog kan houden. Mijn huisvrouw is naar haar huis in Ginneken getrokken; ik zit hier alleen met een knecht en een meid, en heb niets om van te leven dan enkel de beesten in de wei. Zo kan ik deze winter niet blijven zitten. Als ik van de heer geen proviand krijg, moet ik van ellende wegtrekken. De heer kan immers niet van mij verlangen, dat ik zijn goed op eigen kost bewaar, want dat kan ik beslist niet doen.

Ook over de warande zou ik graag een akkoord van uw kant hebben, want zelf vermag ik de inwoners niets voor te schrijven. De honden en katten maken mij te schande! Als ik de onderzaten in de kerk gebied de katten te kortoren en de honden weg te houden, willen zij niet eens luisteren. Ik wil altijd een arm dienaar zijn van mijn lieve heer, naar mijn vermogen. En ik bid God, dat hij uwe hoge Edelheid wil bewaren in een lange, zalige gezondheid”. In een postscriptum vroeg Joris nog om een tabberd, daar hij er al lang geen meer had gehad en de winter voor de deur stond.

Cornelis I is in februari 1508 overleden, waarschijnlijk op het kasteel van Grave, waar de uitvaart heeft plaats gehad. Op 26 januari 1509 regelden Maximiliaan van Bergen, zijn oudste zoon, en Floris van Egmond de zaken van het sterfhuys 40). In de kerk van Grave is zijn jaargetijde gesticht; dit vindt men niet in de rekeningen van Zevenbergen. Daarna verantwoordt de rentmeester zijn uitgaven niet meer „ten bevele mijns heren”, doch „ten bevele mijner vrouwe”. Een nieuwe leenverheffing heeft niet plaats gehad; in Zevenbergen althans heeft zijn vrouw Maria het bestuur van de heerlijkheid overgenomen.

* * *

10. Maria van Zevenbergen, 1508—1529

Kort na haar optreden als vrouwe van Zevenbergen is Maria begonnen met orde op zaken te stellen. Het tekent wel de tijd, dat een van haar eerste handelingen was Loeyken uit de stad weg te zenden, een bastaardkind van haar gemaal. De rentmeester bracht hem naar Leuven, waar hij verder bij haar zoon Cornelis zou blijven 41). Blijkbaar wilde zij hem niet meer onder ogen hebben, of achtte zij de tijd gekomen om iets aan zijn opvoeding en studie te doen. In 1516 zond Maria een bode naar de steden en dorpen van Zeeland om er bekend te maken, dat zij een verkoop van goederen wilde doen 42).

Op het kasteel van Heeswijk vond in 1517 de bruiloft plaats van de oudste zoon Maximiliaan, die voorbestemd was om op te volgen. Diens vrouw Anna van der Graft (Gracht) kreeg een jaar-rente van 1000 gulden en een huis 43). De rentmeester stuurde 20 koppel konijnen uit de warande van Hazeldonk en 5 vette ganzen als bijdrage van Zevenbergen voor het bruiloftsmaal 44). Een jaar daarna kreeg Maximiliaan een jaargeld van 600 gulden uit de heerlijkheid 45). Ondanks haar rijke bezittingen moet Mary van Zevenbergen (zo tekende zij) moeilijkheden met de financiën hebben gehad. In 1522 bracht de rentmeester 6 zilveren schalen, een gouden keten en andere kostbaarheden van Zevenbergen naar Heeswijk, die Maria als onderpand had gesteld voor een schuld bij een korenkoper 46). Waarschijnlijk heeft zij de schuld niet op tijd kunnen aflossen. In hetzelfde jaar voldeed zij wel een schuld, die Maximiliaan sinds 1518 bij een lakenkoopman had 47).

Maximiliaan van Zevenbergen was tot grote zaken voorbestemd. Hij nam actief deel aan de Gelderse oorlog. In 1516 werd hij verheven tot ridder van het Gulden Vlies. Hij verenigde in zich de beste eigenschappen van zijn geslacht, was plooibaar en beminnelijk, zodat hij als een geboren diplomaat werd beschouwd. Hij ondernam veel activiteiten op politiek gebied; hij was een der eerste raadgevers van keizer Karel V. Een zijner laatste daden was het leiden van een gezantschap naar de paus 48). Kort daarna, in 1522, is Maximiliaan overleden. In Zevenbergen

werden de klokken geluid 49). Zijn weduwe kreeg uit de heerlijkheid een rente toegewezen van 500 gulden, later tot 600 gulden verhoogd 50). Na de dood van haar man is zij naar Antwerpen teruggekeerd. Een jaar daarna stierf de derde zoon Leonard in Spanje; ook voor hem is in Zevenbergen geluid 51).

Omstreeks 1510 zijn nieuwe inpolderingen in het westen van de heerlijkheid begonnen. In 1512 is een grensscheiding tot stand gekomen tussen Standdaarbuiten, Bloemendaal en het Zomerland 52). Uit de bestuursperiode van Maria zijn geen nieuwe polders bekend; wel zijn er veel voorbereidende werken uitgevoerd, die later in een definitieve dijkage werden opgenomen en afgerond. Uit sommige stukken blijkt, dat Maria's zoon Cornelis in de meeste bestuurlijke zaken de hand had. Met het oog op de aan de gang zijnde werken en de plannen voor de toekomst sloot hij in 1526 met Govardus Janszoon, pastoor van de St. Catharina-kerk, een akkoord over de tienden 53). De heer van Zevenbergen was van mening, dat hem als patronaatsheer 54) de tienden toekwamen, en dat hij bovendien recht kon doen gelden op de novaaltienden 55), omdat hij met de grootste inspanning en hoge kosten de landerijen herwonnen had, die door de zeevloed verloren waren gegaan. Een groot deel van het vroegere grondgebied is in het begin van de 16e eeuw weer verwaterd. Uit die periode zijn de grote overstromingen van 1510, 1520 en 1530 bekend. Niet onmogelijk is, dat bepaalde delen van het land reeds langer onder water stonden of in elk geval onbruikbaar waren. Om de geschillen en kostbare processen te vermijden, zijn de heer en de pastoor overeengekomen, dat alle tienden aan de heer toebehoren, doch dat deze aan de pastoor 50 philips-guldens per jaar zou betalen voor het derven van de tienden. Deze regeling is door paus Clemens VII goedgekeurd.

Maria van Zevenbergen is in het begin van 1529 in Heeswijk overleden. Meester Marcelis, een geneesheer heeft haar bediend. Mr. Jacoppen „den Medecijn” uit 's-Hertogenbosch (Mr. Jacob van Ostayen, afkomstig uit Zundert) werd in consult geroepen. Aerden op Dopstake uit Den Bosch leverde voor 24 gulden medicijnen. Eveneens werd de hulp ingeroepen van de chirurgijn Mr. Goyaard uit Vught. Een volgende post uit de rekening vermeldt, dat de weduwe van Hendrik Osman de kerk van Heeswijk met rouw behing voor de uitvaart. Jenneken Mens, haar „kamerwif”, was in het testament bedacht. In de kerk van Zevenbergen is een jaar lang elke dag een Requiem-mis voor haar zielerust opgedragen 56).

Het bisschopswapen van Cornelis van Zevenbergen Uit; Recueil
héraldique des Bourguemestres de la cité de Liège, 1720.

11. Cornelis van Zevenbergen, 1529—1560

In de rij der heren is Cornelis wellicht de merkwaardigste figuur. Hij was geroepen tot grote dingen, doch zijn aard, zijn eeuwige twijfel, zijn ziekelijk gestel en waarschijnlijk ook zijn afkeer van politiek gekuip hebben hem tot een ridder van de

droevige figuur gemaakt, die de spot van de tijdgenoten en de historici tot zich heeft getrokken. Als wij zijn leven overzien, is er wellicht enige aanleiding tot medelijden, in elk geval tot een milder oordeel.

Na de dood van zijn moeder is hij in december 1529 met Zevenbergen beleend, met de heerlijkheden Noordeloos en Slingeland in de Alblasserwaard benevens de polder de Grote Waard aldaar in de parochies Noordeloos en Henkeloos, de heerlijkheden Nieuwkoop, het huis van Heemskerk met toebehoren, de ambachtsheerlijkheid van Lutlich Oosthuizen en Etersem op Terschelling 57). Tevoren was hem een rol opgedrongen in de politieke en kerkelijke verwickelingen van die dagen, zodat hij zich geruime tijd na zijn optreden als heer niet effectief met het bestuur van de heerlijkheid heeft kunnen bezighouden.

In 1522 is Cornelis door keizer Karel V, in overleg met bisschop Erard van der Marck en het kapittel van Luik tot coadjutor van Luik aangewezen met recht van successie. De paus schonk hem deze waardigheid pas in 1529, na een reis van Cornelis naar Rome, waar hij zijn belangen persoonlijk bepleitte en een formidabele som geld heeft moeten achterlaten, die hem jarenlang onder schulden gebukt deed gaan. Ofschoon Cornelis bepaalde kwaliteiten had, was hij geen man van veel karakter en energie. Zijn ongeluk was, dat hij verwant was met meerdere families, die min of meer, naargelang dit met hun eigen belangen strookte, de politiek van de keizer steunden. Als bisschop van Luik wilde de keizer een niet te krachtige figuur hebben, die zijn inzichten deelde en uitvoerde, vooral omdat het gevaar groot was, dat na het overlijden van de residerende bisschop een Fransgezinde zou worden benoemd. Cornelis heeft de priester- en bisschopswijding niet ontvangen; overigens is hij ongehuwd gebleven. Na de dood van bisschop Van der Marck in het begin van 1538 is hij tot elect (benoemde bisschop) aangesteld; in dat jaar heeft hij het bisdom en prinsdom Luik in bezit genomen, waarvan hij de zetel tot 1544 toe heeft bezet. Algemeen wordt aangenomen, dat keizer Karel V hem heeft gedwongen ontslag te nemen, doch bepaalde feiten wijzen er op, dat hij tegen de zin van de keizer het ambt heeft neergelegd.

Over de jaren, dat Cornelis tegen heug en meug bisschop van Luik was, is een verhaal van een kapelaan uit Curingen (B.) bewaard gebleven, die van nabij de gebeurtenissen heeft meegemaakt. Bij het overlijden van bisschop Erard gelastte de keizer aan Cornelis om het ambt onmiddellijk over te nemen, ten einde elke Franse invloed bij een eventueel andere benoeming de pas af te snijden. Doch dit keizerlijk bevel heeft Cornelis

niet in beweging gebracht. Van het begin af aan wilde hij het ambt niet aanvaarden, maar van alle kanten werd druk op hem uitgeoefend. Vooral Floris van Egmond, gehuwd met zijn zuster Margaretha, heeft veel invloed op hem gehad. De zetel van Luik was een gecompliceerde functie. De bisschop was de geestelijke leider van een groot en sterk gistend bisdom, waar de nieuwe stromingen van de zuidelijke en noordelijke Nederlanden, van het Rijnland en Frankrijk een natuurlijk trefpunt vonden. Bovendien was het een prinsdom, waar de bisschop tevens als wereldlijk bestuurder optrad. Een ambitieus man zou dit prinsbisdom met grote vreugde hebben aanvaard, en zich niet zoals Cornelis hebben laten afschrikken door de intriges en de baantjesjagerij, die begonnen toen de oude bisschop nauwelijks de laatste adem had uitgeblazen.

Op de dag na de begrafenis van de overleden bisschop begaf Cornelis zich naar St. Truiden, alsof hij Luik ontvluchten wilde. Floris van Egmond en zijn zoon Maximiliaan ontwikkelden een koortsachtige aktiviteit, om hem te bewegen bezit van zijn zetel te nemen. Zij wierpen zich op als zijn adviseurs en stelden onomwonden, dat zij dit ook later wilden blijven 58). Enkele maanden nadien waren zij bezig met pogingen om hem een kardinaalshoed te verschaffen, die op een Fransgezind hoofd terecht dreigde te komen 59). Op de laatste dag van februari 1538 deed Cornelis zijn blijde intocht in Luik; hij kwam er aan met een stoet van 130 paarden en werd feestelijk ingehaald door het kapittel van St. Lambertus. Bisschop van der Marck had een neef als zijn opvolger aangewezen, doch op instigatie van zijn raadgevers heeft Cornelis voet bij stuk gehouden; hij wilde het ambt niet afstaan dan tegen terugbetaling van de som, die hij in Rome had moeten geven, wat voor de andere kandidaat waarschijnlijk te gortig was. Niet bepaald vleierend is de verzekering, die Floris van Egmond gaf, wel er voor te zullen zorgen, dat Cornelis dienaren om zich heen kreeg „die wat weten” 60). Op 1 maart legde de nieuwe bisschop de eed van trouw af aan het kapittel. Doch, zegt de kroniekschrijver, hij sloot zich op in zijn paleis en liet zich niet meer zien tot hij midden in de Vasten naar Curingen vertrok. In de achterban ging een zucht van verlichting op. Anna van Egmond schreef in een brief God dankbaar te zijn, dat haar oom zich verstandig gedroeg, doch haar vader vreesde, dat hij nog wel zou veranderen 61).

Op zijn reis naar Curingen, waar de bisschop een buitenverblijf had, was Cornelis in het zwart gekleed; hij droeg een lange baard. Toen was hij 38 jaren oud. Daar vervoegden zich

ook andere edelen, waaronder de graaf van Hoorn en diens zus-ter, die gehuwd was met de heer van Buren. Ruim 430 mensen waren er te gast. Doch al die gezelligheid, als een opbeuring bedoeld, was aan Cornelis verspild. Hij was er zó kwaad om dat hij het ambt had moeten aanvaarden, dat hij zich op een kamer opsloot, die hij met Pasen voor de eerste keer verliet, toen hij op de beugelbaan even naar het spel ging kijken. Op 11 mei hoorde hij in de kerk van Curingen de Mis, die hij geknield bijwoonde. Zijn schoonbroer bezorgde hem twee Turken, die hij in Tunis met dobbelen gewonnen had; de oudere verzorgde de paarden; de jongere ging op de dorpschool. Een en ander schijnt hem wel wat opgevrolijkt te hebben; kort daarna was hij bereid om in Luik het wereldlijk bestuur in handen te nemen. Op 14 juni begaf de bisschop zich met een stoet van 300 paarden naar de stad, om er door de magistraat en de bevolking als heer ingehuldigd te worden. Zijn gehele gevolg was in het rood gekleed. Onderweg had hij op het kasteel Lichtenberg bij Maastricht gelogeerd; in de stad schoot hij met een geweer op de vogel ter inleiding van de volksfeesten. Op 16 juni volgde zijn blijde intocht in Luik. Bij de St. Joris-kerk bood een jong meisje hem de sleutels van de stad aan; Cornelis kuste haar en gaf haar drie dukaten. De dag daarna liep hij met de bisschop van Keulen mee in de grote processie ter ere van St. Lambertus. Bij gelegenheid van dit feest mochten 1200 Luikse ballingen terugkeren. Gedurende de zomer bezocht de bisschop veel andere plaatsen in het prinsdom, waaronder Tongeren, Huy, Maaseyk, Bree, Bilzen en Hasselt. Zijn intocht ging overal gepaard met grote feestelijkheden. De bestuurders en de bevolking traden hem met welwillendheid tegemoet, ofschoon er aanvankelijk, vooral in de stad Luik wel enige reserve tegen hem had bestaan.

In september 1539 bracht hij een bezoek aan Zevenbergen, doch zijn gevolg werd er ziek, zodat Cornelis naar het Luikerland terugkeerde. Dat vertrek werd nog verhaast, omdat in Maastricht bestuurlijke moeilijkheden waren 62), die hij tot een goede oplossing bracht. Bij een bezoek aan de keizer, die in december 1540 te Namen verbleef, bracht de bisschop ter sprake dat hij liever wilde aftreden. Om een gewilliger oor te vinden, deed hij de suggestie afstand te doen ten gunste van George van Oostenrijk, een natuurlijke zoon van keizer Maximiliaan. Doch keizer Karel had zijn eigen plannen en weigerde in het voorstel te treden. Kort daarna is de bisschop weer naar Zevenbergen vertrokken; inmiddels was het bekend geworden, dat hij serieus aan aftreding dacht. In zijn aarzelingen en twijfels heeft

zijn wankel gezondheid een grote rol gespeeld; na 1540 leest men regelmatig over zijn ziekten 63).

George van Oostenrijk schijnt wel stappen gedaan te hebben, om het bisdom over te nemen, doch dit is door de Franse koning verhinderd. De aanhang van Cornelis was bijzonder slecht te spreken over zijn weifelhoedige houding; in januari 1541 schreef een van zijn vrienden aan een ander, dat het kapittel van Luik een coadjutor had aangesteld. Hij vond het méér dan bar, dat de bisschop zich niet uitliet over zijn plannen, maar zich in zijn kamer opsloot, waar hij „een harnas maakt om vliegen te vangen op Terschelling of in Heemskerk”. Bepaalde tekenen wezen er volgens de briefschrijver op, dat hij het hof van Curingen al aan het ontruimen was 64). De bittere spot maakt wel duidelijk, hoe kwalijk zijn vrienden het namen dat hij een sleutelpositie wilde verlaten, die zijn familie en aanhang zoveel voordelen kon geven. De man met zijn harnas, die als hij wil alles bereiken kan, zit op zijn kamer te smachten naar de landelijkheid van Terschelling en Heemskerk! Voor de politiekers en de intriganten was dat de dwaasheid ten top gevoerd. Zelf schreef Cornelis vanuit Zevenbergen aan Maximiliaan van Egmond, dat hij geen bisschop meer wilde zijn, omdat hij zich steeds zwakker voelde worden; hij smeekte hem eraan mee te werken, dat hij zo vlug mogelijk en met ere van het ambt af kwam 65).

In het begin van 1541 heeft Cornelis een tijd op zijn kasteel van Zevenbergen doorgebracht. De domeinrekening spreekt van 9 ossen, die bij zijn verblijf geslacht en ingezouten werden 66). Bij dit bezoek verleende hij een octrooi aan het gilde van St. Joris, dat vermoedelijk pas was opgericht en dat zich later ontwikkelde tot de vroedschap van de stad 67). Enige jaren later, in 1546, schonk hij dit gilde een prachtig bewerkte zilveren kraag, die omstreeks 1873 door de toenmalige gildebroeders verkwanseld is. Hij werd voor f 5500,— aan een Amsterdams koopman verkocht, die hem met aanzienlijke winst aan een Londens museum doorverkocht. De kraag is nu in het bezit van de ervan van baron de Rothschild in Parijs. De rijksadviseur voor de monumenten van geschiedenis en kunst klaagden steen en been; zij betreurden het verlies van „zulk een uitmuntend voortbrengsel van drijfwerk en emailleerkunst, waarvan de weerga te vergeefs zal worden gezocht”. In Nederland bleef slechts een onduidelijke en vergeelde foto van dit kunstwerk achter.

Een groot deel van het jaar 1541 heeft de bisschop in Zevenbergen en Heeswijk doorgebracht; negen maanden lang vertoonde hij zich niet meer in Luik. De meeste tijd is hij ziek

geweest; volgens Anna van Egmond was hij zwaar gedeprimeerd door zijn schulden 68). Uit een later stuk blijkt, dat Cornelis niet altijd even gelukkig was met de keuze van zijn adviseurs; meermalen hebben zij hem geplukt 69). Hij verwachtte elk ogenblik de goedkeuring van zijn aftreden; met spanning zag hij uit naar nieuws uit Brussel en Rome 70). Op dit tijdstip voelde hij zich van allen verlaten; de nieuwe coadjutor van Luik voerde een tegen hem gericht beleid, zodat Cornelis zich bitter beklaagde, dat hij door vriend en vijand werd belaagd. Aan Maximiliaan van Egmond vroeg hij advies en raad, soms voor de meest onbelangrijke zaken; hij wist niet eens welke rouw hij moest dragen bij het overlijden van een familielid 71). In het begin van 1542 verbleef hij nog in Zevenbergen 72).

Zijn neef Jan de Ligne dreigde hem over de schulden aan te spreken; tengevolge van de oorlog kreeg hij zijn geld uit Luik niet meer binnen 73). Noodgedwongen moest Cornelis naar zijn bisdom gaan, waar hij in augustus 1542 Luik, Huy en Dinant bezocht 74). Op 26 september keerde hij naar Zevenbergen terug waar hij lange tijd heeft verbleven. Dit valt af te leiden uit het feit, dat op het kasteel 11 ossen, 18 varkens en 82 schapen werden geslacht. Een deel van zijn gevolg kon niet in het slot worden ondergebracht doch moest in de stad logeren 75).

In maart 1544 heeft het kapittel van Luik zich nader beraden over de eventuele afstand van Cornelis 76). In februari gaf hij vanuit Zevenbergen nog enkele beschikkingen over de bezetting van een kanunnikplaats in de kathedraal van Luik 77). De naam van de nieuwe kanunnik is niet ingevuld; misschien zijn de akten niet meer verzonden. In april van dat jaar was de bisschop ernstig ziek, zodat de rentmeester van Zevenbergen Anna van Egmond alarmeerde om over te komen en te bewerken, dat hij een dokter aan zijn ziekbed toeliet 78). Kort daarna is het einde van zijn vertwijfeling gekomen. Op 17 mei 1544 heeft hij definitief afstand gedaan van het bisdom; volgens de kroniekschrijver van Curingen kreeg hij 60.000 karolusguldens terug. Dat hij daarna nog voortdurend over schulden klaagde, wijst uit, dat hij er wel zéér diep in gezeten heeft.

* * *

Na zijn aftreden als bisschop van Luik heeft Cornelis zich intensiever dan tevoren met Zevenbergen bezig gehouden. De meeste tijd verbleef hij hier of in Heeswijk. Inzake de handel en het verkeer heeft hij een opmerkelijk initiatief ontplooid. Voor zijn eigen behoeften en het vervoer van de stad had hij enige schepen aangeschaft, onder andere een „klein schip”, kalkschui-

ten, een kraveel, een aak, een „roybaardzij”, en platbek en een waterschuit 79). In 1543 nam de koning van Denemarken enige van zijn schepen met graan in beslag 80). Maximiliaan van Egmond spande zich in voor deze zaak, zodat Cornelis in elk geval de lading terugkreeg 81). In 1544 voeren zijn schepen tot in het land van Luik. Al voelde Cornelis niets voor het bisdom, toch heeft hij zich de kans niet laten ontgaan om er zakelijke relaties te leggen. De schepen hadden hun thuishaven aan de Moerdijk, waar ook de werf was voor het onderhoud en het herstel. De schout van Zevenbergen mocht er diensten mee laten uitvoeren, zodat aan te nemen is, dat de stad ook enig aandeel in dit projekt heeft gehad. Op de schepen dienden vaste schippers. Kort voor zijn dood kocht de heer nog een nieuw schip aan 82). Misschien heeft Cornelis deze negocie aangegrepen als een middel om uit de schulden te geraken. Of het hem veel heeft opgebracht, is een andere zaak. Zijn opvolger, een landsdienaar en krijgsman, heeft voor deze handel en scheepvaart geen belangstelling gehad. De kort na 1560 volgende politieke verwikkelingen zouden het handelsverkeer trouwens tot een hachelijke zaak hebben gemaakt. Mede daardoor kwam het einde aan een opzet, die in gunstiger tijden tot een geheel andere ontwikkeling van de stad en het land had kunnen leiden. Zevenbergen wordt wel eens en terecht de plaats genoemd van de „gemiste kansen”. Dit geval is wellicht de ergste, als men zich voorstelt welke opgang de stad had kunnen maken, als deze scheepvaart en handel zich gehandhaafd en ontwikkeld hadden.

Andere belangrijke bestuursdaden stelde Cornelis ten aanzien van de bedijkingen, vooral ten westen van de stad op de grenzen met Standdaarbuiten en Klundert. Over dit gebied hadden de heren van Bergen op Zoom en van Zevenbergen zich voorheen in de haren gezeten. Nu zijn neef de heer van Bergen op Zoom was, werden eventuele kwesties niet meer op de spits gedreven. Met de graaf van Nassau sloot de heer van Zevenbergen in 1533 een overeenkomst over de grens met Klundert 83). In de aanwassen tussen Zevenbergen en Niervaart is de grens in 1535 vastgesteld 84). Doch Cornelis hield zich niet strikt aan de uitspraak en overschreed de grens in een door hem ondernomen dijkage 85). Hem werd gelast de bedijking ongedaan te maken en de grens met palen opnieuw en beter aan te geven. Terzelfdertijd was hij met de graaf van Nassau in een geschil verwickeld over de rechtsmacht van Moerdijk 86). De scheidsrechters veroordeelden Cornelis tot het vergoeden van de schade, onder andere door hem te verplichten iets toe te geven in een bedijking bij Hazeldonk 87). Als uitvloeisel van

een voorlopig akkoord en de daarna ondernomen werken aan Moerdijk ontstonden nieuwe kwesties over de bedijking van gronden onder Zwaluwe, waar de landen van Zevenbergen en Breda aan elkander raakten 89). Cornelis stelde voor de Sprang als grensscheiding aan te nemen 90). Doch de prins van Oranje ging met dit voorstel niet geheel akkoord 91), zodat de grensscheiding nog niet definitief geregeld werd.

Ten westen van de stad is in 1539 een akkoord bereikt, voornamelijk met Bergen op Zoom, dat leidde tot de bedijking van Bloemendaal 92). In 1546 kwam een akkoord met de prins van Oranje tot stand 93). Nieuwe geschillen rezen over de bedijkingen ten noorden en ten oosten van de stad, en over de Nieuwe Moerdijk, die in 1555 zijn opgelost. De heer van Zevenbergen mocht gedurende zijn leven de heerlijke rechten op Moerdijk en de aangrenzende wateren uitoefenen, niettegenstaande dit gebied door de vroegere uitspraken aan de prins van Oranje was toegewezen; daarna zou het aan de prins komen, tenzij de heer van Zevenbergen een zoon naliet, in welk geval de prins van Oranje zijn aanspraken in principe toch zou handhaven 94). Cornelis was zo in zijn schik met het bereikte resultaat, dat hij de prins een partij wijn zond 95). Uit een akte van 1558 blijkt, dat de Grote Zandberg, Nieuwendijk en Zuid-Klundert onvoorwaardelijk tot het land van Zevenbergen werden gerekend 96). Cornelis heeft grote delen van de heerlijkheid onder definitieve bedijkingen gebracht. De Torenpolder dateert van ca. 1542, de Kleine Zandberg van ca. 1543. Met de Grote Meeren van 1546, het Molengors van ca. 1548, Zandberg en Nieuwdijk van ca. 1548, de Oude Noordpolder van ca. 1560 is de oppervlakte cultuurgrond ten noord-westen van de stad aanzienlijk uitgebreid. In het oosten werd ca. 1540 de Koekoekspolder gewonnen en is in 1539 een begin gemaakt met de bedijking van Roy Bloemendaal (niet te verwarren met het andere Bloemendaal ten westen), welke polder later deels in de Zonzeelse deels in andere polders is opgegaan. Een volgende stap in ditzelfde gebied was de dijkage van de Elderens Polder omstreeks 1558. In Moerdijk zijn ca. 1550 winterdijken gelegd om Oude Moerdijk. Nieuwe Moerdijk en het Mr. Claes Land, gebieden die al langer omkaad waren.

In 1558 stelde de heer een nieuwe ordonnantie vast voor de brandweer, daar de stad kort tevoren ernstig onder een brand geleden had. Er werden drie grote waterbakken gemaakt, die op rollen vervoerd konden worden. Ander materiaal, zoals emmers, ladders en haken, werd aangeschaft en in de kerk opgeslagen tot de tijd, dat het stadhuis klaar zou zijn. Dit werd

juist verbouwd; waarschijnlijk had het ook van de brand geleden. Huizen, die te ver in de straat stonden, mocht het stadsbestuur tegen de geldende prijs onteigenen. Tevens machtigde de heer de magistraat om in zijn afwezigheid de nodige reglementen vast te stellen, daar hijzelf dikwijls elders verbleef. Het stuk is door Cornelis eigenhandig ondertekend 97). Deze keer heeft hij van

A handwritten signature in dark ink, appearing to read 'Cornelis van Zevenbergen'. The script is cursive and somewhat stylized, with a long horizontal stroke at the end.

**Handtekening van Cornelis van Zevenbergen.
G. A. Zevenbergen, invent. nr 1948.**

11 november 1557 tot 28 maart 1558 op het kasteel geresideerd. Dit is bekend, omdat hij geen keukenmeester had meegebracht en de rentmeester de aankopen voor de keuken moest doen 98). De geestelijke verzorging van de heerlijkheid is hem ook ter harte gegaan. In 1537 richtte hij er H. Kruis- en H. Sacramentsbroederschappen op. Enige jaren tevoren heeft hij een verbod uitgevaardigd op het tappen vóór de Mis op zon- en feestdagen. In 1555 stelde hij Johannes van Diest als kapelaan aan in de St. Antonius-kapel van Hazeldonk 5).

In 1546 is Cornelis weer ziek geweest; er werd een medicijnmeester uit Bergen op Zoom ontboden 99). Op 10 februari 1549 stierf zijn zuster Anna in het klooster van Bethanië bij Mechelen 100). Korte tijd later dacht Cornelis, dat zijn uur geslagen was; hij liet alvast zijn doodskleren gereed maken 101). Toch nam hij nog 556 pond op bij de rentmeester, om naar de bruiloft te gaan van een zijner neven 102). Cornelis is in 1560 overleden; de juiste datum is niet bekend. Daar de gravin van Hoorn met haar gevolg in Zevenbergen was, toen hij overleed, en Jan de Leidekker lood leverde voor de doodkist, is het zeker dat hij hier stierf 103). Vermoedelijk is op een andere plaats begraven; volgens het archief van Arenberg geschiedde dit in Bergen op Zoom.

Op 13 maart 1560 had hij zijn neef Jan de Ligne, graaf van Arenberg, en diens vrouw de heerlijkheid overgedragen 104); op 9 april geschiedde het leenverhef op hen beiden 105). Jan de Ligne was de zoon van Cornelis' zuster Maria, die gehuwd was met Louis de Ligne-Barbançon. Hij was de gemaal van Margaretha van der Marck. Zijn vrouw heeft de uitvaart van Cornelis in Zevenbergen bijgewoond.

12. Jan de Ligne, graaf van Arenberg, 1560—1568

Jan de Ligne, in 1525 te Barbançon geboren, was reeds op jeugdige leeftijd een der voornaamste edelen in de zuidelijke Nederlanden. Als jongen vertoefde hij aan het hof van Maria van Hongarije. In 1546 werd hij ridder van het Gulden Vlies. In 1549 is hij benoemd tot gouverneur van Friesland, Groningen en Drenthe, voor welk ambt hij op 10 januari 1550 de eed aflegde (106). Zijn blijde inkomste in Zevenbergen deed hij in de zomer van 1560.

Hij huwde in 1547 met Margaretha van der Marck en Arenberg, die op 15 februari 1527 op het kasteel van Reckheim was geboren. Zij was de oudste dochter van Robert II van der Marck en Arenberg en Walburga van Egmond. Arenberg was een vrije rijksheerlijkheid in het Rijnland. Zij lag in een oppervlakte van ruim 400 vierkante kilometers op de hoogste top van de Eiffel, aan welks voet de rivier de Ahr stroomt, waaraan de naam van de burcht en de plaats is ontleend. Het adelijk geslacht Arenberg verschijnt al in de 11e eeuw. Tegen het einde van de 13e eeuw huwde de laatste vrouwelijke telg met graaf Engelbrecht van der Marck, waardoor de heerlijkheid aan dit huis kwam. Door een splitsing der goederen werd een nieuwe lijn Arenberg gesticht; later zijn leden van het geslacht opgetreden als graven van der Marck en Arenberg. Aan het huwelijk van Margaretha, evenals dat van haar zuster Machtilde, ging een diplomatiek spel vooraf; haar familie wenste slechts een rijk lid van hoge adel als candidaat (107). Met verlof van keizer Karel V is in het huwelijkskontraat van Jan en Margaretha bepaald, dat hun kinderen de titel en het wapen zouden krijgen van Arenberg, om zodoende de naam van een oud geslacht tegen uitsterven te behoeden. Het wapen van Arenberg bestaat uit een rood schild met drie mispelbloemen van goud. Als schildhouders fungeren een gekroonde griffioen en een gekroonde leeuw. Het wapen staat tegen een rode mantel met hermelijn gevoerd, en wordt gedekt door de rijkskroon. Het devies is: „Christus is mijn beschermer”.

Aanvankelijk stond Jan de Ligne niet onsympathiek tegenover de nieuwe opvattingen over vrijheid en zelfbestuur in de Nederlanden. Doch van lieverlede nam hij afstand van de volgens hem al te roerige en dwingende edelen. In 1563 waren hij

en Karel van Barlaimont de enigen onder de ridders van het Gulden Vlies, die het befaamde verzoekschrift aan Philips II niet ondertekenden, dat voornamelijk gericht was tegen het beleid van kardinaal de Granvelle. Om de hem toevertrouwde provincies onder het gezag van de koning terug te brengen, trok De Ligne in 1568 met een Spaans leger naar Groningen, waar Adolf en Lodewijk van Nassau met Staatse troepen opereerden. De twee legers raakten op zondag 23 mei 1568 slaags bij Heiligerlee, waar Adolf van Nassau en Jan de Ligne sneuvelden. Hier en daar leest men, dat Jan de Ligne eigenhandig Adolf van Nassau zou hebben gedood, doch dit is niet overeenkomstig de waarheid. Bekend is wel, dat De Ligne na afloop van de veldslag, die zijn leger verloren had, op de vlucht door een afgedwaalde soldaat is gedood. Enkele dagen later is hij in de kloosterkerk van

Jan de Ligne. Uit: E. Laloire, *Recueil iconographique de la Maison d'Arenberg*.

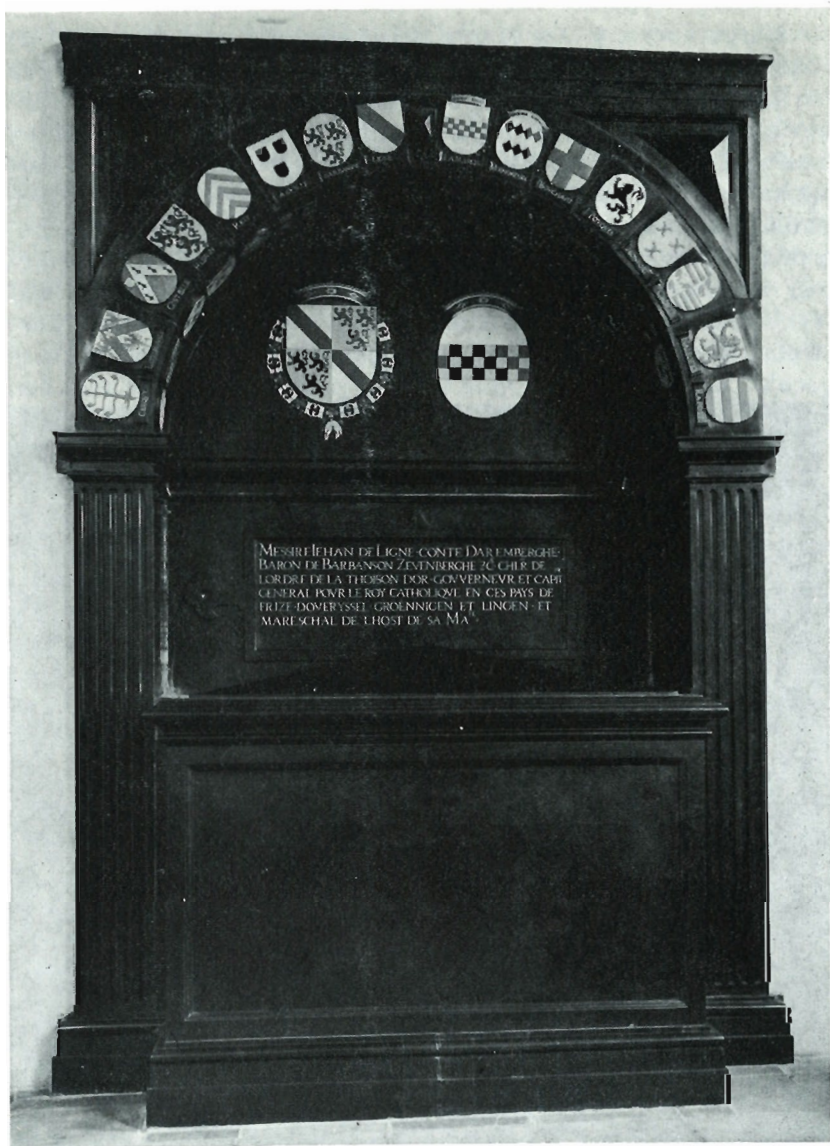
Heiligerlee begraven. Zijn ordeteken van het Gulden Vlies werd als een trofee naar Willem van Oranje gestuurd, die toen in Straatsburg verbleef.

Margaretha van der Marck deed vergeefse pogingen, om het lijk van haar man terug te krijgen, doch eerst tegen het einde van 1568 of in het begin van 1569 slaagde zij daarin. Na de verschrikkelijke tijding, die haar en haar vele kinderen rouw en droefheid bracht, sloeg haar de schrik om het hart voor de mogelijke politieke gevolgen van het zo tragisch botsen van twee families, die als de exponenten werden beschouwd van Spaansgezindheid en nationale vrijheid. Bovendien waren deze families door meerdere huwelijken nauw aan elkander verbonden, wat de verhouding nog ingewikkelder en moeilijker maakte. Margaretha heeft een wraakexpeditie van Nassau en Oranje verwacht. Toen het gerucht ging, dat de prins van Oranje met een leger de Maas zou oversteken, heeft zij een tijdlang een schip vaartklaar in de buurt van Zevenbergen gehouden, terwijl de bagage gepakt was, zodat zij terstond zou kunnen vluchten 108). Om de dood van zijn broer te wreken, sloeg Lodewijk van Nassau het beleg om het kasteel van Arenberg in de Eifel, doch dank zij de voorzorgen die Margaretha had genomen, moest hij afrekken en zich tevreden stellen met de plundering van de omstreken 109).

Vermoedelijk in maart 1569 is Jan de Ligne in Zevenbergen begraven. Margaretha heeft een prachtig grafmonument laten oprichten, dat zich nog in de hervormde kerk bevindt 110). De lijken van Jan de Ligne en van zijn twee zoontjes Christiaan en Emanuel, die in Mechelen en Vollenhove overleden en te Zevenbergen begraven waren, zijn in juli 1614 opgegraven en door de rentmeester naar het Kapucijnenklooster van Antwerpen vervoerd, vanwaar zij later naar Edingen zijn overgebracht 111). In het jaar 1606 had Charles graaf van Arenberg deze heerlijkheid aangekocht, waar hij 't slot restaureerde en een Kapucijnenklooster stichtte. In de kloosterkerk is het familiegraf voor de Arenberg's ingericht.

* * *

In 1560 nam Jan de Ligne de heerlijkheid over. Bij zijn inhuldiging liet hij een nauwkeurige inventaris opmaken van al hetgeen hij in het kasteel aantrof 112). Nadien werd het slot de voornaamste residentie voor zijn gezin. Dit woonde er, als hij voor staatszaken op reis was. In september 1560 begaf hij zich van Zevenbergen naar Deventer 113). Het kasteel was opgeknapt en rijk ingericht. In 1563 werden tapijten en wand-

Grafmonument van Jan de Ligne in de Ned. Herv. kerk van Zevenbergen

kleden naar Mechelen gezonden voor de bruiloft van de zuster van Margaretha 114). In hetzelfde jaar is Margaretha ziek geweest; uit Oudenbosch werd de chirurgijn Mr. Jan de Warte ontboden 115). Enige jaren later wezen Jan de Ligne en Margaretha elkander als universele erfgenaam aan 116). Regelmatig kwam Jan de Ligne rust en verpozing in Zevenbergen zoeken; in 1567 liet hij de rentmeester een net aankopen, waarmee hij in de Molenkreek en andere wateren viste 117).

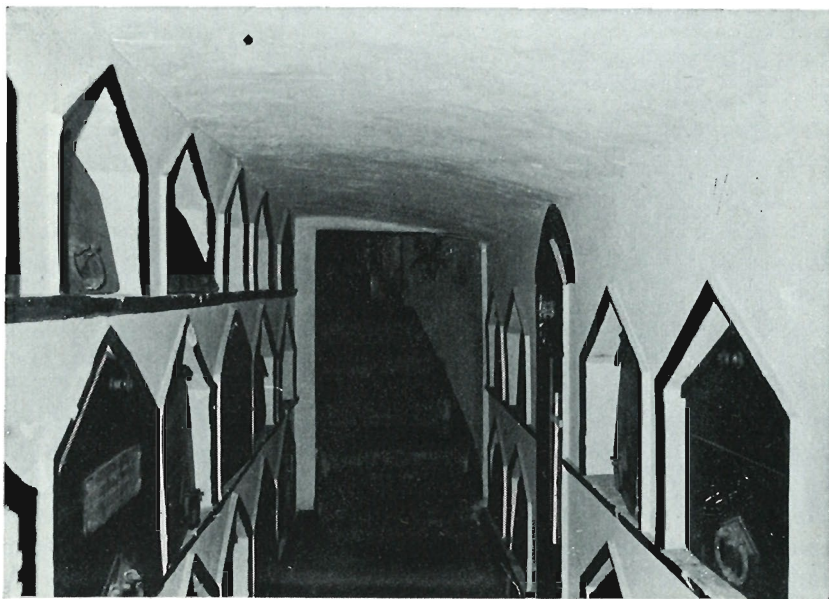
Tengevolge van de korte tijd van zijn bestuur en de veelvuldige ambtsbezigheden elders heeft Jan de Ligne zich niet intensief met Zevenbergen bemoeid. De weinige zaken, die bekend zijn geworden, getuigen echter van bekwaamheid en doeltreffendheid. Op 12 juni 1563 sloot hij een akkoord met de magistraat, de raad en het gilde van St. Joris over de inkomsten uit de oude drankaccijnzen en de invoering van nieuwe. Het stuk zegt, dat het getal huizen en inwoners in korte tijd sterk was aangegroeid. Hiervoor was het nodig geworden een stadhuis in te richten. Dit is kort daarna tot stand gekomen; voor dit doel kocht de magistraat een bestaand huis op de Markt aan 118). Tevens werd het als een noodzaak gezien, de straten en de kaden te vernieuwen; ook moest er meer stadspersoneel worden aangesteld. Uit de reeds bestaande accijns wees de heer een bedrag van 450 karolusguldens per jaar aan de stad toe, om daarmee de nodige werken uit te voeren en andere betalingen te doen. Wat de accijns méér opbracht was voor de heer. De magistraat kreeg bovendien verlof om nieuwe accijnzen of belastingen te heffen, die uitsluitend ten voordele van de stad kwamen 119).

Belangrijker nog is de zorg, die Jan de Ligne besteedde aan het opstellen van de nieuwe keur, de verordening, waarin alle regels voor de rechtspraak en het bestuur waren opgenomen. Deze nieuwe keur was nodig, omdat de oude keuren door „onverstand en misbruik”, door overstromingen en veranderingen in de tijdsomstandigheden in onbruik waren geraakt. Zo heet het althans is het concept; de heer heeft derhalve orde op zaken gesteld, en het blijkt nodig te zijn geweest na de bestuursperiode van Cornelis. In de definitieve tekst evenwel is dit afgezwakt tot de mededeling, dat de vroegere keuren verloren waren gegaan bij de overstromingen en de stadsbrand. De keur is voor een groot deel ontleend aan die van Mechelen. Na de dood van Jan de Ligne heeft zijn vrouw er de koninklijke goedkeuring op gevraagd, die in november 1569 door Philips II is verleend. Op 11 juni 1570 is zij afgekondigd en van kracht geworden 120).

Reeds tijdens het leven van Jan de Ligne heeft Margaretha van der Marck bestuurshandelingen verricht. In het jaar 1563

verleende zij gratie aan een timmerman, die wegens overspel veroordeeld was. Zij veranderde de lijfstraf in andere straffen en boeten 121). Na de dood van Jan de Ligne was diens oudste zoon Charles van Arenberg nog niet mondig; overigens was Margaretha persoonlijk met de heerlijkheid beleend. Zij heeft het bestuur terstond overgenomen, dat zij tot aan haar dood is blijven uitoefenen.

Tijdens het bestuur van Jan de Ligne is de titel van baronnie voor de heerlijkheid ingevoerd 5). Cornelis noemde zich altijd „heer van Zevenbergen”. De titel van baron staat wat de rang betreft tussen die van jonkheer en graaf. Het is niet bekend, of aan de invoering van de nieuwe titel een besluit van de landsheer ten grondslag lag. Waarschijnlijk is trouwens, dat Jan de Ligne deze titel zelf heeft aangenomen, misschien om beter tot uitdrukking te brengen, dat hij Zevenbergen als een vrije heerlijkheid beschouwde, die enkel van de koning als graaf van Holland afhing. Margaretha van der Marck heeft deze titelatuur niet gebruikt; de latere opvolgers van Jan de Ligne noemden zich wel baronnen van Zevenbergen. Deze titel is nadien ook door het huis van Oranje overgenomen, toen dit in 1649 de heerlijkheid verwierf.

Deel van de grafkelder van Arenberg in de kloosterkerk van Edingen. Links vooraan naast de ingang (onderste rij) bevinden zich de zerken van Jan de Ligne en Margaretha van der Mark. Foto A. Delahaye 1969.

Margaretha van der Marck. Uit: E. Laloire, *Recueil iconographique de la Maison d'Arenberg*.

**13. Margaretha van der Marck, gravin van Arenberg,
1568—1599**

Ruim 30 jaren lang heeft Margaretha van der Marck de heerlijkheid bestuurd met een vrouwelijke hand, die mannelijke kracht toonde ondanks de bijzondere moeilijkheden van de tijd en de vele haar bereide hinderlagen. Met bijzonder veel takt en in

een omzichtig beleid heeft zij haar Hollandse bezittingen weten te behouden. Onder haar bestuur heeft de stad in de woeligste periode van de Tachtigjarige Oorlog toch een redelijk bestaan kunnen voeren. Dit is des te merkwaardiger wanneer men ziet, dat de magistraat overwegend staatsgezind was, terwijl de familie van Arenberg als een trouwe aanhanger van de koning van Spanje bekend stond. De verhoudingen in Zevenbergen waren zelfs niet vrij van enige pikanterie. De expeditie van het Turf-schip van Breda, die gericht was tegen de Spaanse bezetting, is in Zevenbergen voorbereid en vandaar vertrokken, terwijl uit de stukken blijkt, dat de magistraat in zijn geheel of in elk geval leden van het stadsbestuur actief aan de samenzwering hebben deelgenomen. Het bestuur en de bevolking hebben geen enkele poging gedaan, zelfs niet de gedachte uitgesproken, zich aan het gezag van Arenberg te onttrekken. Uit verschillende details blijkt integendeel, dat Margaretha door het stadsbestuur met het diepste respect is bejegend. Vermoedelijk heeft de magistraat hierin ook een zeker beleid betracht; meermalen heeft de stad om harentwil van Spaanse zijde welwillendheid onder-vonden 122). Haar persoon en haar bestuur verdienen een uitvoeriger behandeling dan in dit overzicht kan worden gegeven. Ofschoon haar zoon in 1570 met Zevenbergen was beleend, heeft Margaretha er practisch het bestuur uitgeoefend. Dit was heel normaal voor de perioden, dat Charles van Arenberg voor politieke en militaire opdrachten afwezig was. Er zijn echter ook aanwijzingen, dat Margaretha het niet altijd eens was met het beleid van haar zoon en nog minder met dat van zijn ambitieuze gemalin. Tegen het einde van haar leven bestuurdde zij de heerlijkheid vrijwel geheel zelfstandig.

Na de dood van Jan de Ligne was de positie van Arenberg precair. De heerlijkheden in Holland zijn door de Staten Generaal tweemaal in beslag genomen, doch beide keren is het Margaretha gelukt dit beslag te doen opheffen. Kort na de dood van haar gemaal is zij uit Zevenbergen vertrokken; haar oudste zoon is nog een tijdlang in Bergen op Zoom gebleven 123). Sommige tekenen wijzen er op, dat zij er vóór 1597 niet dikwijls en zeker niet langdurig is teruggekeerd. Het kasteel was trouwens door Spaanse troepen bezet, omdat men een aanval van de Geuzen op de stad verwachtte 124). Een andere compagnie Spanjaarden ging er zo weerbarstig en baldadig tekeer, dat de rentmeester 25 pond drinkgeld gaf om verdere vernielingen tegen te houden 125). Op 19 maart 1574 droeg Adriaan van Ranst de stad zonder slag of stoot aan de Geuzen over 126), die zich ook op het

kasteel nestelden en er even baldadig huis hielden. Later heeft het kasteel nog veel wisselende bezettingen gehad. In maart 1576 is Margaretha nog eens in de heerlijkheid geweest; bij dit bezoek woonde zij niet op de burcht, doch verbleef zij ten huize van Seigneur Mechelen (huize Steelant) 127). In 1593 deed zij een poging een paspoort te verkrijgen voor Holland; deze werd haar niet verleend, voornamelijk naar het schijnt door toedoen van prins Maurits. Pas in juni 1597 kon haar blijde inkomste in Zevenbergen doorgang vinden. Zij arriveerde per schip aan de schans van het fort Noordam, waar de (Staatse!) soldaten haar feestelijk ontvingen en een schipper haar door de Haven naar de stad bracht 128). In oktober 1597 werd haar paspoort verlengd. Daarna is Margaretha tot haar dood toe in Zevenbergen gebleven.

Haar lange afwezigheid heeft het goede bestuur niet in de weg gestaan. Zij was vertegenwoordigd door de rentmeester Gerard Pels, met wie zij in drukke correspondentie stond en wie zij haar volledig vertrouwen had gegeven. Pels heeft zich als een voortreffelijk rentmeester doen kennen. Zijn taak was niet gemakkelijk, daar zijn heer bij de overheden in Holland bepaald niet geliefd was. Meerdere malen heeft zijn leven aan een zijden draad gehangen. Gerard Pels overleed in 1595; zijn zoon Johan volgde hem terstond op en zette het beleid van zijn vader voort in hetzelfde vertrouwen van de gravin 129). Een merkwaardig detail is, dat Margaretha voor de jonge Pels een vrouw uit Barbançon had uitgezocht met wie hij getrouwd is. Onder 't bestuur van Margaretha is de heerlijkheid niet alleen instand gehouden, doch zelfs aanzienlijk uitgebreid door een serie bedijkingen, die zij na de voorstellen van Pels met kracht bevorderde. In het noordwesten zette zij de dijkages voort met de Nieuwe Nieuwendijk van ca. 1565 en de Kleine Meeren tussen 1570 en 1580. Ten oosten van de stad was de toestand inmiddels zo gunstig geworden, dat een serie nieuwe polders kon worden geschapen: de Gelderse Polder in 1560, Oude en Nieuwe Pelgrom tussen 1568 en 1584, de beide Schenkeldijken vóór 1570, de Bredase Polder omstreeks 1580 en de Bruinings Polder omstreeks 1587. De aansluiting tussen het land van Zevenbergen en het gebied van Moerdijk werd verkregen door de Blokpolder, die tussen 1595 en 1599 tot stand kwam, en de Korte Blokken, het oude St. Sebastiaansland, dat vóór 1598 gereed was. Deze inpolderingen zijn uitgevoerd in een der woeligste perioden van de Tachtigjarige Oorlog. Dit toont aan, dat de oorlog het normale leven niet zó lamgeslagen had als men oppervlakkig gezien zou veronder-

stellen. Deze winning van grote delen nieuwland verklaart tevens, waarom de stad tegen het einde van de 16e eeuw een opvallende economische bloei doormaakte, zodat zij bijvoorbeeld de exorbitante oorlogslasten en contributies (aan beide partijen!) met betrekkelijk gemak kon opbrengen, die werkelijk kapitalen gevorderd hebben.

Tussen 1564 en 1598 worden de burgemeestersrekeningen afgehoord door de rentmeester en door de schout, die optreden als gecommitteerden van de graaf en de gravin van Arenberg 130). Dit gebruik schijnt voordien niet te hebben bestaan. Het kan zijn, dat een der funktionarissen er prijs op heeft gesteld dit te doen vermelden. Doch het is zeer goed mogelijk, dat de gravin een strikter toezicht op de stadsfinanciën heeft uitgeoefend, ten einde de heerlijkheid beter in de hand te hebben.

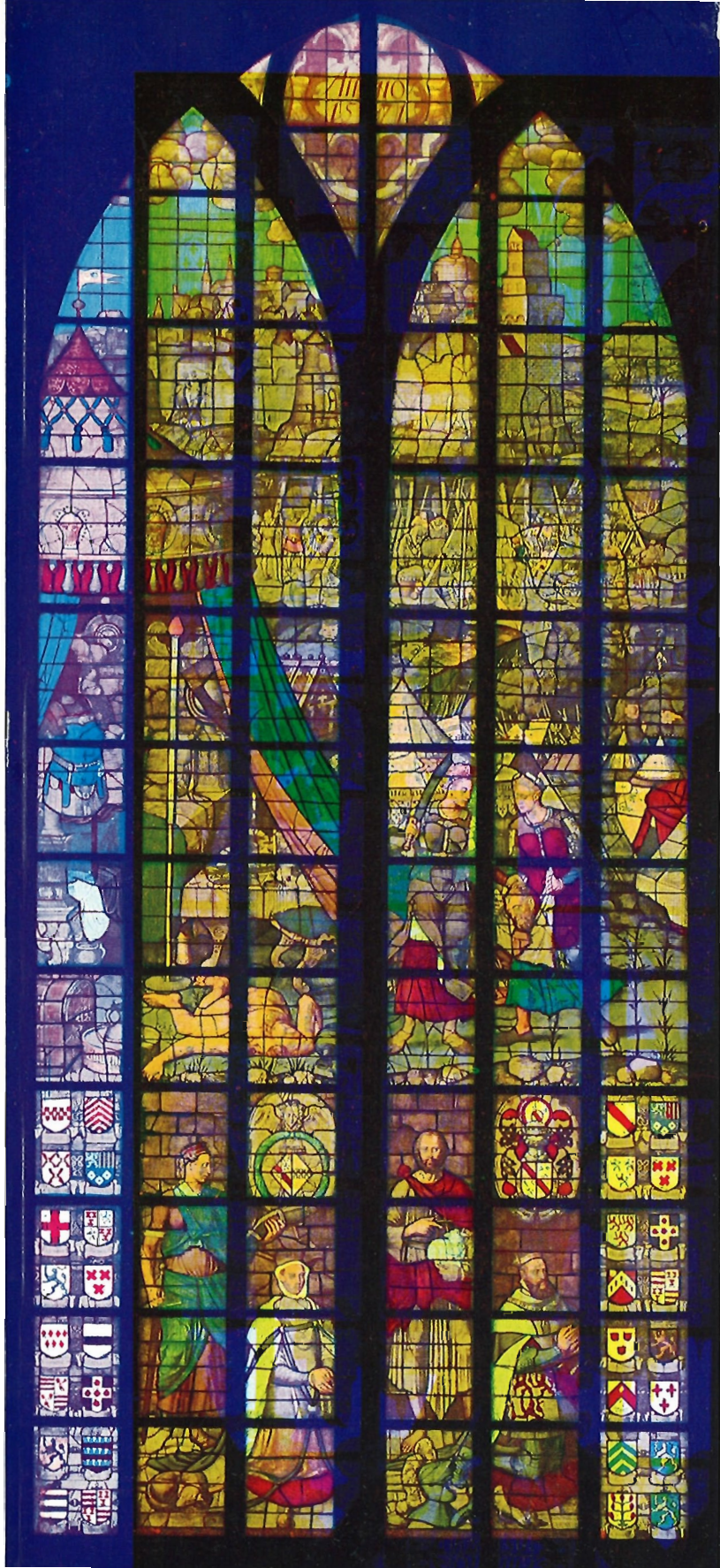
Een van haar grootse zorgen was het behoud van het katholieke geloof in Zevenbergen. Een pastoor, die niet geheel voldeed, liet zij zonder pardon aan de dijk zetten. Dat zij bij dit alles haar hoofd wel eens verloor, was heel begrijpelijk; eens ondertekende zij een stuk met „Margriete van der Margriete” 131). Jan de Ligne was op het punt van de religie streng opgetreden; hij achtervolgde zijn drossaard Jhr. Arent van Dorp met zulke strikte bevelen de plakaten van de keizer in alle strengheid toe te passen, dat dit de drossaard tegen de borst stuitte en hij ontslag nam 132). Dit is althans de lezing van Van Dorp zelf. Uit het archief van Arenberg blijkt echter, dat de drossaard moeilijkheden met de heer had, omdat hij onrechtmatig bevoegdheden tot zich trok.

Zelf was Margaretha overtuigd, dat zij met voorzichtigheid de moeilijkheden wel te boven zou komen. Waar het maar kon, kwam zij de Staten van Holland en de magistraat tegemoet, niet uit slaafse angst, doch uit het voortreffelijk uitgewerkt beleid, dat een verschil van inzicht geen belemmering behoeft te zijn voor een zakelijke samenwerking. In 1587 gaf zij aan het stadsbestuur verlof, dat de heerlijke goederen aangeslagen mochten worden in de buitengewone belastingen, die de Staten van Holland hadden opgelegd 133). In normale omstandigheden zou de heer zich hiertegen verzet hebben. Haar oudste zoon Charles, die haar zou opvolgen, was heftiger van aard. Nog lang na zijn meerderjarigheid schikte hij zich in volle gehoorzaamheid naar de wensen en bevelen van zijn moeder. In 1578 maakte hij zich los van haar bevoogding en koos hij openlijk en daadwerkelijk partij voor de koning van Spanje. Om zijn stellingname nog meer kracht bij te zetten, trad hij in dienst van het leger

van Alexander Farnesse en streed hij in verschillende veldtochten tegen het Staatse leger. In 1589 bracht hij een bezoek aan Zevenbergen, bij welke gelegenheid de magistraat hem drie ruipaarden schonk 134), waarvan er een door de rentmeester werd betaald 135). De magistraat meende en vreesde, dat de prins gekomen was om het fort Noordam voor de koning te veroveren 136), doch Charles van Arenberg heeft de heerlijkheid niet gebruikt als basis voor een militaire operatie. Hij diende tot 1592 in het Spaanse leger; toen werden de meeste Nederlandse edelen door Spanjaarden vervangen. Door zijn daadwerkelijke deelname aan de strijd was de positie van Margaretha nog moeilijker geworden. Om haar goede relaties met het vorstenhuis en de diensten, door haar aan de keizer bewezen, onder andere in verschillende representatieve opdrachten, verhief keizer Maximiliaan van Oostenrijk in 1576 het graafschap Arenberg tot prinsdom. Het tekent de bijzondere takt van de gravin, dat zij in de briefwisseling met Zevenbergen de titel van prinses nooit heeft gebruikt.

Haar houding en haar beleid waren overigens vrij en onvervaard. In de St. Janskerk van Gouda bevindt zich een glasvenster, door haar besteld en bekostigd. In het benedengedeelte zijn de figuren van de schenkster en haar man afgebeeld, terwijl op de achtergrond de beelden van hun patroonheiligen staan. Boven hun hoofden prijken de wapens van De Ligne-Barbançon en Van der Marck; aan weerszijden zijn bij elke figuur 16 wapens afgebeeld, de kwartieren van vier generaties van hun voorvaders. Het glasvenster is in 1571 gemaakt door Dirck Crabeth, en vormt een der schoonste van de kerk. In het bovendeel geeft de kunstenaar een afbeelding van de onthoofding van Holofernes door Judith. Het glas is na de dood van Jan de Ligne gereed gekomen. Onbekend is, of de opdracht nog tijdens zijn leven werd verleend. Men zal niet mogen veronderstellen, dat Margaretha met de keus van het tafereel van Judith en Holofernes een verkapte bedreiging heeft willen uitspreken, doch het is wèl duidelijk, dat het onderwerp een niet te miskennen toepasselijkheid bevat (afb. blz. 42).

De heerlijkheid en het stadsbestuur waren haar zeer toegewijd. In 1593 schonk de magistraat haar enige rollen kostbaar lijnwaad, in 1594 gevolgd door een geschenk van vier paarden ter waarde van 600 gulden 137). De oudste zoon en de dochter, die de magistraat wel prinses noemde, kregen verschillende malen waardevolle geschenken 138). Deze gestes stelde de stad niet altijd geheel belangeloos; in 1594 was het geschenk kennelijk bedoeld om van de gravin een bijdrage te verkrijgen voor het

oprichten en instandhouden van een stadsschool. Margaretha nam inderdaad een derde deel van de kosten op zich. Op 10 april 1595 brak een brand uit in de stad, waardoor aanzienlijke schade werd aangericht. Volgens het stadsbestuur is de helft van de huizen verloren gegaan 139). Otto Scheers, de stadssecretaris, berichtte „met wenende ogen” dat de brand ontstaan was door onvoorzichtigheid van een huisvrouw. De Hoge en de Lage Noordstraten en de halve noordelijke Havenkant brandden af. Veel vee ging verloren. Er vielen geen menselijke slachtoffers, omdat eenieder een goed heenkomen had gezocht toen bleek, dat er toch niets meer te redden was uit de vuurzee, die door een storm werd aangewakkerd. In twee uren tijds lag de halve stad plat. Bij de wederopbouw zijn voor ruim 3000 pond nieuwe pannen gelegd, waarvan de gravin het vierde deel in de kosten bijdroeg 140). Vanuit Arenberg stuurde zij een blijk van medeleven; tevens gaf zij de rentmeester opdracht uit het domein zoveel mogelijk ter beschikking te stellen tot leniging van de nood en het herstel van de huizen, ofschoon zij volgens haar zeggen zelf door de zware tijden zo getroffen was, dat zij nauwelijks rond kon komen 141).

Bij haar terugkomst naar Zevenbergen in 1597 heeft zij het plan gemaakt er langer te blijven. De wijnkelder wordt weer gevuld; de keuken is van het nodige voorzien; op het kasteel zijn dit jaar 16 brouwsels bier gemaakt 142). Kort daarna is Margaretha ziek geworden. Op 3 oktober 1598 werd Dr. Carolus uit Dordrecht ontboden 143). Zij stierf op 18 februari 1599. De rentmeester Pels, de hofmeester en kapelaan Troilus Reijns vervoerden op 28 februari haar lijk naar Antwerpen, waar het overeenkomstig haar wens begraven is in de kerk van de Kapucijnen. De magistraat heeft haar tot Achterhoek (gem. Kalmthout, B.) uitgeleide gedaan 144). In de stad hebben 'n maand lang elke dag de klokken geluid 145). Later, vermoedelijk in 1617, is zij bijgezet in de grafkelder van Arenberg in de kloosterkerk van Edingen. Opmerkelijk is wel, dat Margaretha niet begraven wilde worden in de kerk van Zevenbergen, waar Jan de Ligne en haar twee overleden kinderen rustten. Op dat tijdstip was de kerk nog niet aan de hervormden overgegaan, doch was de roomse eredienst al sterk teruggedrongen. Het kerkgebouw was reeds lang als kazerne voor de soldaten in gebruik. Bovendien heeft de gravin wel voorzien of minstens gevreesd, dat de kerk binnenkort geheel voor de roomsen verloren zou gaan.

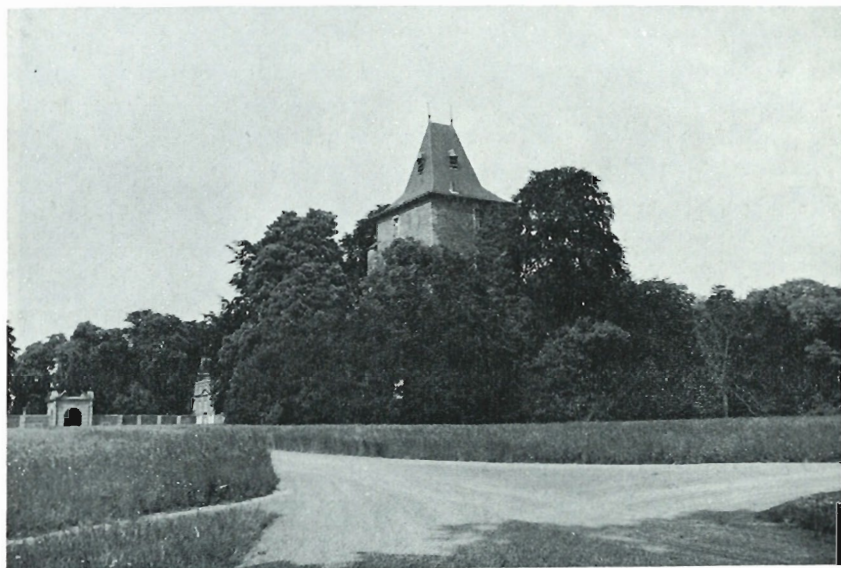
In maart 1599 is de boedel van Margaretha opgenomen en beschreven 146). Deze inventaris bevat tal van interessante de-

tenburg beschreven, waarin Margaretha gewoond had en gestorven is, met wat zich daarin aan meubilair, zilverwerk, kleren en gebruiksvoorwerpen bevond. Haar personeel bestond uit: de kamerdienaress Barbara Bellen, de bottelier Pieter Muller, de secretaris van de Riet, de kamerling Frans Petz, de klerk Jan Coolhaas, de kapelaan Willem Elsieck, de hofmeesters Jhr. Guiliam Norman en Jhr. Johan Scheijfaart, de hofdames Christina van Cruijmel en Margriete Elst, een koetsier en een knecht. De kamer van de vrouwe van Lalaing wordt genoemd, een dochter van Margaretha, maar niet die van de andere kinderen, zodat het vrijwel zeker is, dat deze niet bij haar in Zevenbergen hebben gewoond. Aangetroffen werd een groot aantal legpenningen, waaronder 125 stuks met het wapen van Jan de Ligne. Tijdens de ziekte van de vrouwe had men haar in een stoel gedragen. In het groot salet hing een schilderij in een vergulde lijst, waarop Margaretha na haar dood was afgebeeld. De vrouwe van Lalaing verdeelde de juwelen tussen de dochters, maar verklaarde zes van de zeven stenen, zo groot als kastanjes, die in het lichaam van Margaretha gevonden waren, als een aandenken te houden. Dit wijst er op, dat de gravin aan galstenen leed. Onder haar goederen komt een in goud gezette steen voor, die zij tegen het „graveel” droeg. Andere amuletten en wondermiddelen uit haar boedel tonen aan, dat zij niet vrij was van bijgelovigheid. Een bundeltje ringen, die zij dagelijks droeg, bevatte een tiental ringen met kostbare stenen. Om haar hals had zij een gouden medaillon gedragen met een afbeelding van O. L. Vrouw van Halle. Het huishoudgeld daarentegen, dat na haar dood werd aangetroffen, was aan de zeer povere kant. Zou haar klacht dan toch waar zijn geweest, dat zij slecht rond kon komen? De kisten met lijnwaad en kleren geven evenmin veel overdaad te zien.

In een andere kamer hing een schilderij van Margaretha, dat de stad haar geschonken had met de bedoeling om het op het stadhuis te hangen. De magistraat nam dit weer tot zich, doch beloofde het af te staan als de heer van Arenberg dit wenste. In de paardenstal stonden twee appelschimmels, die met de koets, een paardenwagen en een kleine wagen door de stad geschonken waren. Op het kasteel waren nog enige vertrekken in gebruik, een als secretarie, waar de klerk de brieven en stukken met het zilveren zegel van de vrouwe bewaarde. De magistraat vermeldde apart, dat haar brieven in het Hoogduits gesteld waren. In de zaal op het kasteel bevonden zich vier haardplaten met de wapens van Marck en Arenberg. In de keuken lagen tails. Achtereenvolgens worden de vertrekken van het huis Luch-

1000 dakpannen klaar voor het voorgenomen herstel van het kasteel.

Kort daarna is het dienstpersoneel naar Duitsland vertrokken. Charles van Arenberg heeft het huis en het kasteel laten ontruimen. Een deel van de inboedel is in het kasteel achtergebleven, wat er op wijst dat Arenberg deze residentie nog niet geheel heeft prijsgegeven. Een portret van Margaretha, dat op het slot hing, werd pas in 1621 naar Edingen overgebracht 147). Het kasteel is na 1599 niet meer door de Arenberg's bewoond. In juni 1615 heeft Antoinette Wilhelmina gravin van Isenburg, tweede dochter van Margaretha, op doorreis enige dagen in Zevenbergen vertoeft 148).

Restant van het kasteel van Edingen, Foto A. Delahaye, 1969.

14. Charles van Arenberg, 1599—1616

Charles van Arenberg is op 22 februari 1550 geboren als zoon van Jan de Ligne en Margaretha van der Marck. Keizer Karel V was zijn peetoom. Reeds op jeugdige leeftijd in diplomatieke dienst ondernam hij meerdere reizen naar Frankrijk, Duitsland en Spanje. In 1584 is hij door koning Philips II tot ridder van het Gulden Vlies benoemd. In 1587 huwde hij met Anna de Croy, dochter van Philips III van Croy, hertog van Aarschot. Nadat Charles in 1592 de aktieve dienst in het Spaanse leger verlaten had, leidde hij korte tijd een teruggetrokken leven, waarna hij wederom belangrijke posten bezette in het bestuur van de zuidelijke Nederlanden. Hij heeft vooral bekendheid gekregen door

Charles van Arenberg. Uit: E. Laloire, Recueil iconographique de la Maison d'Arenberg.

Het kasteel van Edingen. Naar een gravure.

de aankoop van de heerlijkheid Edingen (ten zuid-westen van Brussel gelegen), waar hij het slot verbouwde tot een der prachtigste residenties van België. Het echtpaar kreeg 12 kinderen, waarvan twee jongens intraden bij de Kapucijnen. Graaf Charles wordt ons door de tijdgenoten en de schrijvers afgebeeld als een man van hoge ridderlijke deugd, die zichzelf en zijn kinderen beschouwde als geboren verdedigers van de Kerk. Omstreeks 1611 trok hij zich terug uit de dienst van het hof te Brussel; hij was in hevige mate door jicht geplaagd. Nu zocht hij zijn heil te Edingen, waar hij zich onledig hield met de teelt van planten en bloemen en hij een park liet aanleggen, dat gedeeltelijk nog bestaat.

In 1606 deed hij het merendeel van zijn goederen in Holland van de hand. Hij verkocht de heerlijkheden Heemskerk, Naaldwijk, Capelle-aan-de-IJssel, Vlaardingen en Terschelling. De verkoop van Zevenbergen is niet overwogen, naar het schijnt omdat de familie van Arenberg daaraan vele en jonge herinneringen had. Op dit tijdstip rustten in de kerk nog de overblijfselen van Jan de Ligne. Overigens bracht de heerlijkheid nog zoveel op, dat de graaf haar wellicht niet wilde verkopen of dat hij er geen aannemelijk bod op gekregen heeft. In 1612 belieper de tienden alleen al een som van ruim 14.000 pond 5). Uit een testament van Charles van hetzelfde jaar blijkt zelfs, dat hij met Zevenbergen andere plannen had. Hij bepaalde allereerst, dat bij het herstel van de roomse eredienst in de kerk het lichaam

van Margriet van der Marck daarheen zou worden overgebracht. Daarna zou er drie jaren lang elke dag een Requiem-mis gelezen worden door een priester van goed gedrag, die daarvoor 200 gulden per jaar zou krijgen. Vermoedelijk heeft Charles hiermede de bedoeling gehad een fonds te vormen voor het onderhoud van een roomse pastoor. Hij wilde tevens, als de vrede was weergekeerd en de roomse religie niet langer gehinderd werd, een Kapucijnenklooster met 12 cellen in Zevenbergen stichten. Dit voornemen legde hij ook aan zijn erfgenamen op. Het behoefde niet tot uitvoer gebracht te worden, als in Edingen een klooster werd gesticht 5). Dit testament is in 1610 door een ander vervangen. De twee bepalingen zijn niet verwezenlijkt.

Zijn verstandhouding met Zevenbergen is niet al te best geweest. Dit wordt wellicht verklaard door het feit, dat de heerlijkheid tijdens zijn bestuur volledig naar het protestantisme overging, wat voor hem als overtuigd katholiek met strenge opvattingen bijzonder pijnlijk moet zijn geweest. De zaken van de heerlijkheid werden trouwens bijna geheel door Anna de Croy behandeld. In de stad vormde rentmeester Pels de schakel tussen het stadsbestuur en de graaf, die na zijn optreden als heer zelden of nooit ter plaatse is geweest. Pels nam in 1606 ontslag, omdat zijn vrouw van zuidelijke afkomst niet in Zevenbergen kon aarden. Daarna stelde de gravin Gerard van Walhoven, een lid van de domeinraad van Arenberg, als drossaard, dijkgraaf en rentmeester aan. Deze voelde er aanvankelijk niets voor „daarbeneden” in ballingschap te gaan, doch toen de gravin zijn forse financiële eisen had ingewilligd, was hij wel bereid. Hij heeft lang in de stad geresideerd, maar vormde tevens de schakel tussen Arenberg en Holland voor de belangen, die het huis daar nog had. Van Walhoven heeft zijn functie op 'n bekwame manier vervuld; tot aan zijn dood in 1636 heeft hij de heerlijkheid goed in de hand gehouden zonder een conflict van betekenis met de magistraat of de Staten van Holland. (Zijn grafsteen bevindt zich in de Nederlands Hervormde kerk). Anna de Croy bezocht in 1610 Zevenbergen op doorreis naar Den Haag 149). De meeste domeinrekeningen uit deze periode zijn door haar getekend. In 1612 stierf Karel de Croy, hertog van Aarschot zonder kinderen na te laten. Zijn oudste zuster Anna erfde de goederen en de titel. Na enige moeilijkheden werd zij toch als hertogin van Aarschot erkend; de familie heeft sindsdien deze titel gevoerd.

Het lijkt erop dat Anna de Croy na haar verhoging in rang nog meer ongenietbaar is geworden. Zij was weliswaar een zeer zakelijke vrouw, doch zij geneerde zich niet te beklemtonen, dat het huis Arenberg pas door haar uit de schulden en tot zulk

**Anna de Croy. Uit: E. Laloire, Recueil iconographique de la
Maison d'Arenberg.**

aanzien gekomen was. Als haar iets niet zinde, ging zij daar recht tegenin; met haar eigen kinderen heeft zij herhaaldelijk in proces gelegen. Een paar details uit brieven en rekeningen werpen enig licht op haar persoon. In 1593 stuurde de stad haar en Margaretha van der Marck enige stukken lijnwaad ten geschenke, doch Anna de Croy hield alles achter onder het al te doorzichtig voorwendsel, dat zij de stoffen toch niet naar Arenberg kon sturen 5). De stad moest voor de gravin-moeder nieuwe kopen, maar was deze keer wel zo wijs om die zelf over Keulen naar Arenberg te expediëren. Bij de rentmeester bestelde zij een kooi met kanaries, die hij voor haar in Amsterdam haalde 150). Een andere keer liet zij hem 120 loten kopen in de Rotterdamse loterij 151). Maar toen hij eens naar Brussel reisde om zijn rekening af te leggen en hij door schuldeisers van de graaf in gijzeling werd genomen, weigerde de hertogin beslist de 5 ponden te betalen, die hij aan gerechtskosten had gehad 152). Daar kijkt

men nog vreemder van op, als enkele jaren later haar oudste zoon in 1612 een dotatie van 10.000 ponden uit de heerlijkheid kreeg 153). Anna de Croy heeft 50 ponden per jaar ter beschikking gesteld voor „goede godvruchtige werken”, zoals telkens in de rekening staat 154). Dit geld was voor de roomse pastoor bestemd, wier vroegere inkomsten weggefallen waren. Het jaargetijde van de heren en vrouwen van Zevenbergen, dat altijd op de dag van St. Paulus Bekering plaats vond, werd in 1607 al niet meer gedaan 155).

In het begin van de 17e eeuw bestond de magistraat van de stad reeds uit hervormden. Dit is een der redenen geweest, waarom het stadsbestuur zich zoveel mogelijk aan het direkte toezicht van de katholieke heer uit het zuiden onttrok: de zelfstandigheid van de stad steeg met sprongen. Charles van Arenberg heeft zich hiertegen niet verzet, daar hij bij voorbaat wist, dat hij met een protest bij de Staten van Holland geen voet aan de grond zou krijgen. De verhouding tussen hem en de stad zwakte tenslotte geheel af tot de zuiver zakelijke en financiële belangen. Kort na zijn optreden had de magistraat hem om de betaling gevraagd van 1499 gulden, die Margaretha van der Marck voor het herstel van de Haven had toegezegd. Schoorvoetend stond graaf Charles deze subsidie toe, doch het verdere verzoek om een deel van de accijns te mogen besteden voor het onderhoud van de Haven wees hij af 156).

In 1605 vroeg de heer zelf om een vermindering van de aanslag in de contributies en de verpondingen over de heerlijke goederen. In een uitvoerig betoog zette de magistraat uiteen, dat de stad sinds het jaar 1585, toen de Staten van Holland deze belastingen hadden ingevoerd, ruim 57.000 ponden bijgedragen had in de aanslagen over de heerlijke goederen. Fijntjes (!) werd opgemerkt, dat de stad onder het bestuur van Margaretha geheel vrijwillig een belangrijk deel van die belastingen op zich genomen had. Doch de welvaart van de inwoners was zo sterk achteruit gegaan, dat de magistraat en het gilde van St. Joris, dat de gehele gemeente vertegenwoordigde, het verzoek van de graaf in beleefde maar duidelijke woorden afwezen. Tevens had Charles van Arenberg geëist, dat de schoolmeester moest worden ontslagen; ook dit weigerde het stadsbestuur. De magistraat van zijn kant vroeg om een bijdrage in de kosten van het herstel van de Haven, dat dringend nodig was. Tussen de regels door werd ferme kritiek geuit op het beleid inzake de verpachting van de domeingoederen 157). De graaf antwoordde enigszins bitter, dat hij uit het schrijven genoegzaam de geringe genegenheid

**Zicht op een deel van het park en de stad Edingen.
Foto A. Delahaye, 1969.**

kon bemerken, die men in Zevenbergen jegens hem had, doch dat hij zou proberen dit „met goede patiëncie” te dragen.

In 1601 was de roomse pastoor door de Staatse soldaten van het fort Noordam gevangen genomen; na een zware boete werd hij vrijgelaten. Daarna kon de uitoefening van de roomse eredienst slechts in het geheim geschieden. Na het ingaan van het Twaalfjarig Bestand, dat in 1609 begon, is op 24 januari 1610 de reformatie definitief in Zevenbergen ingevoerd. Deze is van bovenaf opgelegd door de Staten van Holland. Op die dag is de oude parochiekerk door de hervormden in gebruik genomen. De rentmeester van Arenberg werd gedwongen het vroegere salaris van de pastoor, 350 pond per jaar, voortaan aan de predikant te betalen, en hem bovendien de pastorie ter beschikking te stellen. De bevolking en sommige funktionarissen boden aanvankelijk wel enig verzet, doch na enkele jaren hebben velen uit de stad het voorbeeld van de roomse koster gevolgd, die omwille van zijn brood naar de nieuwe religie overstapte om daar zijn ambt voort te zetten alsof dit de gewoonste zaak van de wereld was.

Charles van Arenberg stierf op 18 januari 1616 op het slot van Edingen; zijn oudste zoon volgde hem op. Anna de Croy overleefde haar man tot in 1635 en bleef alle zaken van Zevenbergen behartigen tot aan haar dood.

**Philip van Arenberg. Uit: E. Laloire, Recueil iconographique de la
Maison d'Arenberg.**

15. Philip van Arenberg, hertog van Aarschot, 1616—1640

De oudste zoon van Charles van Arenberg en Anna de Croy is op 18 oktober 1587 in Barbançon geboren. Hij werd in 1608 begiftigd met een dotatie uit de heerlijkheid Zevenbergen, waarna hij toegelaten is aan het hof van de aartshertogen van Oostenrijk te Brussel. In 1610 huwde hij met Petronilla de Melun, die in 1615 overleed. Na haar dood heeft hij enige tijd het plan gehad bij de Karmelieten of Capucijnen in te treden, tot schrik en ontsteltenis van zijn moeder, die zeer tegen haar zin een zoon Kapucijn had zien worden en bang was, dat Arenberg in de mannelijke lijn zou uitsterven. Philip huwde in 1620 met Isabella van Barlaymont, die in 1630 stierf. De zoon en opvolger Philip Karel is een kind van deze vrouw. Voor de derde maal huwde Philip in 1632 met Sigismonde van Hohenzollern-Sigmaringen. Zijn voornaamste titel was hertog van Aarschot, die hij van zijn moeder had geërfd.

Een van zijn eerste kontakten met Zevenbergen bestond in zijn bemoeienis met een grote brand op 13 juni 1617, toen 40 huizen en schuren verloren gingen 158). De magistraat vroeg om een verordening op „harde daken” en tevens een subsidie voor de wederopbouw. Enige jaren tevoren, in de zomer van 1614, had ook een enorme brand gewoed. Bij die gelegenheid was een keur op het brandweerwezen gemaakt, die blijkens de nieuwe calamiteit niet doeltreffend genoeg was of niet voldoende onderhouden werd. Gravin Anna de Croy had het huis Luchtenburg laten voorzien van „brandwapens”, daar zij het ontbreken er van in haar eigen huis als een slecht voorbeeld beschouwde 159).

Pas in augustus 1619 deed Philip van Arenberg zijn blijde inkomste in de heerlijkheid, welke gebeurtenis met een uitbundig feest gepaard ging. De magistraat had enige advocaten en waarschijnlijk de Staten van Holland of de landsregering geraadpleegd; van die zijde schijnen geen moeilijkheden gemaakt te zijn. Philip van Arenberg was in Holland geen onbekende. Van Spaanse zijde was hij aangewezen als een van de afgevaardigden bij de onderhandelingen, die in het geheim al geruime tijd aan de gang waren. Hij was gerespecteerd om de gematigdheid en de goede wil, waarmede hij de tegenpartij tegemoet trad. Tussen zijn huis en dat van Oranje heerste weliswaar nog een

sterke animositeit, die sommige historici een dodelijke vijandschap noemen. Zij uitte zich nu in gekibbel, geschillen en processen over het grondgebied van Zevenbergen, waar de eigendommen en belangen aan weerszijden soms zó vermengd lagen, dat dit wel moeilijkheden moest geven. Toch hebben de Staten van Holland prins Maurits niet of maar zeer matig gesteund in zijn fel en star optreden tegen Arenberg.

De blijde inkomst schijnt nog gestagneerd te zijn geweest. De magistraat moest namelijk een deel van het reeds ingeslagen vlees verkopen, omdat het wegens het uitstel van de komst van de hertog begon te bederven. Van zijn inkomst is een bundel stukken bewaard gebleven (169), die interessante details bevatten. Er was een grote partij kruit aangekocht; een blijde inkomst was pas geslaagd, als zij een oorverdovend lawaai had opgeleverd! De gilden van St. Joris en van St. Sebastiaan kregen nieuwe vaandels van groen fluweel, die door een schilder voorzien werden met het wapen van de prins van Arenberg. De kamer van Retorika, de rederijderskamer, kreeg eveneens een nieuw vaandel. Het zilver van de gilden werd hersteld en opgepoetst. Op de Markt en in de straten waren vuurpotten en pekpotten geplaatst, die gedurende de nachten bleven branden. Enige weken vóór het feest en de daaraan verbonden stadsmaaltijd zijn kalkoenen opgesloten om met gerst en melk vetgemest te worden; kippen werden smakelijker en vetter gemaakt met boekweit, tarwezemelen en melk. De kok is zes dagen in de weer geweest. Zijn kunststuk was een partij hazen, die hij had klaargemaakt en „naar het leven opgezet”.

Uit de archieven van de gemeente zijn geen gegevens te putten, die wijzen op een intensieve bemoeienis van Philip van Arenberg met de stad. Enkele maanden na de blijde inkomst stelde de drossaard aan de gravin van Arenberg een nieuwe vorster voor (gerechtsdienaar of deurwaarder). Deze funktionaris is pas in 1621 in de eed genomen, wat zou kunnen betekenen, dat de magistraat hem aanvankelijk niet heeft aangenomen (161). Overigens blijkt ook bij deze heer, dat heel wat zaken van de heerlijkheid door zijn moeder zijn afgehandeld. In een geval van bloedschande werd een huis verbeurd verklaard, dat aan de heer verviel. De schout schreef in zijn rekening, dat dit huis aan de gravin gekomen was (162). Blijkbaar vond men het in de stad al heel gewoon, dat de heer zich op de achtergrond hield. Door de veranderde omstandigheden waren enkele heerlijke rechten achterhaald. De magistraat had reeds langer bevoegdheden aan zich getrokken. Zo benoemde hij het lagere personeel, dat voorheen

door of in elk geval in nauw overleg met de heer werd aange-steld. De Staten van Holland streefden trouwens naar meer uniformiteit in het toezicht op de steden. Bepaalde vernieuwingen moet men eer zien als gevolgen van deze centralisatie dan als bewuste tegenwerking van de heer. Hierdoor is het bestuur van Philip van Arenberg niet van die betekenis geweest als zijn persoon, zijn invloed en zijn politieke positie in het zuiden konden doen verwachten.

De roem van deze heer van Zevenbergen ligt niet zozeer in hetgeen hij voor de koning en de zuidelijke Nederlanden heeft gedaan, doch tragischerwijs in zijn ondergang. Na het einde van het Twaalfjarig Bestand in 1621 brak een moeilijke tijd aan voor de zuidelijke provincies. Toen Spinola in 1627 naar Spanje was teruggeroepen, veroverde Frederik Hendrik veel steden en drong hij ver naar het zuiden door. De adel en de geestelijkheid sloeg de schrik om het hart. In België ontstond een streven, om het land los van Spanje te maken. Onder de zuidelijke adel was de hertog van Aarschot door zijn rijkdom, zijn relaties en politieke banden een gezaghebbende figuur. Hij wilde de zelfstandigheid van het land langs de weg van de geleidelijkheid bereiken en vanzelfsprekend in volstreekte gehoorzaamheid aan de koning van Spanje. Daartoe diende hij met andere edelen een smeekschrift in bij de infante Isabella. Aanvankelijk gaf koning Philips IV ontwijkende antwoorden. De zaak kwam aan het Spaanse hof in een verdacht licht te staan door de overhaaste en ontaktische handelingen van andere edelen, die ongeduldig geworden met krachtiger middelen een afscheiding erdoor wilden drijven. Deze actie is bekend geworden als de samenzwering van 1633.

De Staten van de Spaanse Nederlanden vergaderden in 1632 te Brussel. Philip van Arenberg werd naar Den Haag gezonden om besprekingen te houden met de Staten Generaal, teneinde te geraken tot aan afzonderlijke vrede. Toen de onderhandelingen vrij ver gevorderd waren, eisten de Hollanders, dat de zuidelijken volmachten toonden van de koning van Spanje. De hertog van Arenberg drong er bij de infante op aan, dat de koning deze zou geven. Daarop is Philip van Arenberg naar Spanje gezonden, waarheen hij in goed vertrouwen vertrok. Voordat hij er arriveerde, was aan het hof de infame lasterpraat doorgedrongen, aangebracht door Roose, voorzitter van de Grote Raad, dat Philip betrokken was bij de samenzwering tegen de koning. Door Philips IV ondervraagd, beweerde hij eerst van niets te weten. Hij werd gevangen genomen en geleidelijk aan gaf hij toe, dat er met

sommige edelen was gesproken over een vrijmaking van België, die hij echter nooit van zin was geweest buiten de koning om te bewerken. Men kon hem geen daadwerkelijke deelname aan de samenzwering bewijzen. Wel bleek, dat hij van een en ander op de hoogte was geweest. Toen de edelen hem met het plan van een gewelddadige opstand benaderden, had hij elke verdere medewerking geweigerd. Er kon hem alleen verweten worden, dat hij die edelen niet verraden had.

Philip werd jarenlang gevangen gehouden, al is zijn inbewaarneming iets verzacht. Met ijskoude wreedheid werd zijn geest gebroken; herhaaldelijk werd hem meegedeeld, dat zijn zaak spoedig berecht zou worden. Achter de onwaardige behandeling zat de kleingeestige wraak om wat men daar in de Lage Landen had durven denken! Zijn derde vrouw Sigismonde van Hohenzollern-Sigmaringen, met wie hij kort voor zijn vertrek naar Spanje gehuwd was, mocht zich tegen het einde van 1637 met de oudste zoon Philip Frans eindelijk bij hem voegen. Op Goede Vrijdag van het jaar 1639 werd een dochttertje geboren, een vrucht van vertwijfeling en smart. Naar lichaam en geest gebroken stierf Philip op 23 september 1640 in Madrid. Hij werd er begraven in de kerk van de Karmelieten en is in 1648 naar Edingen overgebracht. Vlak na zijn dood ging de Spaanse koning tot het eerherstel over; hij liet een penning met de afbeelding van Arenberg slaan. De zoon Philip Frans werd ondanks zijn jeugdige leeftijd van 16 jaren benoemd tot kapitein van de koninklijke garde der boogschieters. Met weergaloze schijnheiligheid deelde een hoveling hem mede, dat dit geschiedde als beloning voor de onwankelbare trouw van zijn vader! Als Philip van Arenberg openlijk tegen Spanje in opstand gekomen was, had zij zonder veel twijfel de adel en de gehele bevolking achter zich gekregen (163).

Na zijn dood is het huis Arenberg in ernstige financiële moeilijkheden geraakt. Door politiek gekuip verloor het enige heerlijkheden in het zuiden. Andere goederen moesten verkocht worden, zodat de familie de middelen kreeg om te redden wat zij per se vast wilde houden. De heerlijkheid Zevenbergen bleef wel in haar bezit, doch de basis van deze eigendom was zeer zwak geworden.

* * *

Altaarstuk in de kloosterkerk van Edingen. Het tafereel van de Aanbidding der Koningen is samengesteld uit portretten van de familie Arenberg. Maria is Anna de Croy. De knielende koning is Charles van Arenberg. Jan de Ligne staat rechts van de pilaar.

Cliché van het archief Arenberg te Edingen.

16. Philip Frans, hertog van Aarschot en Arenberg, 1640—1649

Getooïd met de hertogelijke kroon was de zoon van Philip van Arenberg en Isabella van Barlaymont op 30 juli 1625 te Brussel gedoopt in de kapel van het koninklijk paleis. Een stoet vol pracht en praal, waarin naast talrijke edelen en hovelingen de gilden en ambachten van de stad meetrokken, getuigde van het vorstelijk aanzien, dat Arenberg in het land genoot. Philip Frans was het lievelingskind van zijn grootmoeder Anna de Croy; op haar kasteel van Edingen bracht hij een groot deel van zijn jeugd door.

Hij huwde in 1642 met de Spaanse prinses Magdalena de Borgia y Doria. In hetzelfde jaar is hij op 17 mei beleend met de heerlijkheid Zevenbergen 164). Tevoren was zijn grootmoeder van moederszijde Margaretha van Lalaing, gravin van Barlaymont, als voogdes opgetreden. Als zodanig regelde zij op 13 april 1642 enige zaken van financiële aard met de magistraat van Zevenbergen 165). Op 9 januari 1640, toen de vorige heer Philip nog leefde maar gevangen zat, trad zij als diens gevolmachtigde op; toen benoemde zij Thomas Cachepin (Achepin) tot drossaard en dijkgraaf van Zevenbergen, na het overlijden van Gerard van Walhoven 166). In 1644 kreeg de hertog van Aarschot van de keizer verlof, dat hij en de andere afstammelingen van zijn grootvader zich hertogen van Arenberg mochten noemen.

Philip Frans is in 1674 te Brussel overleden. Lang voor dat jaar is de band tussen hem en Zevenbergen verbroken. Bij de Vrede van Munster in 1648 eiste Holland de heerlijkheid op. De Spaanse onderhandelaars stemden hierin toe zonder Philip Frans te horen of te raadplegen, die overigens regelmatig aan het Spaanse hof verscheen. De hertog van Arenberg heeft zich niet verzet, vermoedelijk omdat hij inzag dat Zevenbergen op de duur toch een problematisch bezit zou worden, nu de definitieve scheiding tussen de noordelijke en de zuidelijke provincies erdoor was. Toch kwam hij pas in actie na een aanschrijving van aarts-hertog Leopold 5). Hij bedong wel, dat men hem persoonlijk naar Holland zou laten gaan om de afstand en de overdracht te regelen. Op 29 mei 1649 heeft zijn gecommitteerde voor de leenkamer van

Philip Frans van Arenberg Uit: E. Laloire, Recueil iconographique
de la Maison d'Arenberg

Holland afstand van Zevenbergen gedaan. Van de Spaanse kroon vroeg Arenberg een schadeloosstelling van 1.200.000 gulden als prijs voor zijn bezittingen en heerlijke rechten, welke som hem werd toegekend. Als onderpand voor de betaling kreeg hij de heerlijkheden Hal (bij Brussel) en Braine-le-Comte (in Henegouwen) toegewezen. De afkoopsom is niet betaald geworden, zodat het huis Arenberg de beide heerlijkheden als zijn bezit beschouwen kon.

Zo eindigde vrij abrupt de relatie tussen Zevenbergen en Arenberg, die rechtstreeks terugging op de eerste heren. Al was de overdracht van 1649 min of meer afgedwongen, toch blijkt Philip van Arenberg reeds in het jaar 1630 serieus aan een verkoop te hebben gedacht. In dat jaar kreeg hij van de Spaanse koning verlof om de heerlijkheid te vervreemden 5). Reeds in 1623 had in de stad het gerucht de ronde gedaan, dat het land aan de prins van Oranje verkocht zou worden, doch dit was voorbarig gebleken. In het testament van 1630 gaf Philip aan zijn zoon verlof om de heerlijkheid te verkopen, als de noodzaak daartoe zich voordeed en de kans bestond een gelijksoortige aan te kopen. Doch dit mocht alleen geschieden onder de uitdrukkelijke voorwaarde, dat de uitoefening van de roomse eredienst er gehandhaafd bleef zoals die op het ogenblik was. Bij de overdracht in 1649 schijnt ook een bepaling van deze strekking te zijn gemaakt; in het archief van Arenberg bevinden zich stukken over de religiekwestie van de stad uit het jaar 1655. Uit 1662, 1669 en 1693 bevat het archief afrekeningen over financiële zaken. Het huis Arenberg heeft sommige goederen in particulier bezit buiten de overdracht van de heerlijkheid gehouden. Dit is vermoedelijk gedaan met de bedoeling om uit deze landerijen een fonds te vormen voor het onderhoud van de roomse eredienst. Het grondbezit is voor kort door de familie Van Arenberg van de hand gedaan. Voor zover is na te gaan, hebben de bedoelingen tot behoud van het katholicisme en de steun aan de eredienst niet veel resultaten gehad.

* * *

17. Amalia van Solms, prinses van Oranje, 1649—1675

Bij de Vrede van Munster zijn aan Amalia van Solms, weduwe van prins Frederik Hendrik, de heerlijkheden Turnhout en Zevenbergen als persoonlijk bezit toegewezen. Met Zevenbergen werd zij op 29 mei 1649 door de leenkamer van Holland beleend. De eis van Hollandse zijde om de afstand van deze heerlijkheid had ongetwijfeld een politiek oogmerk, namelijk om de zuid-Nederlandse invloed zoveel mogelijk uit Holland te weren. Een andere aanleiding heeft waarschijnlijk gelegen in de oude vijandschap tussen Oranje en Arenberg, al waren de scherpste kanten daarvan wel afgesleten door de dood van hen, die persoonlijk fel tegenover elkander hebben gestaan.

Van haar blijde inkomst in de stad, die op 21 september 1649 geschiedde, is een opmerkelijk verslag bewaard gebleven, dat in Antwerpen werd gedrukt (167). Amalia van Solms bevond zich in Turnhout. Op 20 september vertrok zij naar Hoogstraten, waar het middagmaal werd gebruikt. Tegen het vallen van de avond werd Zundert bereikt, waar het gezelschap overnachtte. Daar waren vanuit Zevenbergen wagens en karren naar toe gestuurd, om de bagage van de Turnhouters over te nemen. De wagens waren versierd met vlaggen met het wapen van de stad; de voerlieden hadden zich getooid met strikken en linten in oranje, blauw en wit. Vroeg in de morgen van de volgende dag vertrok de stoet naar Etten, waar het noenmaal werd gebruikt. Vandaar ging de tocht naar Hoeven; bij het Lamgatseveer stak het gezelschap in twee ponten de Mark over. Buiten de stad stonden vrijwel alle inwoners opgesteld, om de prinses te verwelkomen.

Een deel van de mannen was in drie compagnieën ondergebracht, zij hadden nieuwe vaandels in violet en wit, de kleuren van de prinses, en droegen in hun midden een afbeelding van haar wapen. Bij haar aankomst op het grondgebied van Zevenbergen loste de schutterij een donderend salvo. Bij de grenspalen op de Lamgatsedijk werd Amalia ontvangen door de leden van de magistraat. De drossaard Cachepin hield een toespraak, die door een verslaggever werd opgetekend en in meerdere opzichten merkwaardig is:

„Hooggeboren Doorluchtige Prinses! Enige curieuze en diepzinnige geleerde hoofden hebben te kennen gegeven, dat er een

Amalia van Solms, prinses van Oranje. Naar een gravure.

grote fout begaan is bij de schepping van vorm en gesteltenis van de mens, namelijk dat de natuur geen venster naar het menselijk hart heeft gemaakt, om daarin te kunnen zien. Dit werkt dikwijls zeer nadelig, omdat de mond het hart al te vaak weet te verbergen of te verdraaien, zodat meestal donker en onbekend blijft wat zich daar precies voordoet.

Wij zouden wel willen, Genadige Vrouwe, dat in deze diepzinnige speculatie wél door de natuur voorzien ware geweest. Dan immers zou uwe hoogheid helder kunnen zien en bespeuren, dat ons gemoed vol tevredenheid en aanhankelijkheid is, nu wij haar hier mogen verwelkomen en ontvangen, en met welke ijver wij vurig wensen dat het in onze macht moge zijn dit te tonen met menigvuldige tekenen van vreugde.

Maar omdat wij niet bij machte zijn die grote genegenheid geheel te tonen, bidden wij uwe hoogheid ootmoedig, dat onze goede wil, onze ijver en toegenegenheid een welwillende plaats mogen vinden in haar goedertieren, prinselijke gratie, en dat de zwakheid van ons onvermogen ons niet berove van de gunsten, waarnaar de harten van deze uwer hoogheids onderdanige vazallen en ootmoedige dienaars zo vurig verlangen. Wij zullen God voortdurend bidden, dat hij ons door uwe hoogheid zolang in heil, gezondheid en tevredenheid mag laten besturen, als wij vol ambitie verlangen naar de eer om onder de bescherming van een vorstin van uwer hoogheids geboorte te mogen worden beschermd, begunstigd en bewaard".

Prinses Amalia beantwoordde deze toespraak met de verzekering, dat zij van haar kant stad en land van Zevenbergen met zijn inwoners haar sympathie en genegenheid schonk. De knappe en charmante vrouw heeft de bevolking geheel voor zich ingenomen. De roem van haar gemaal, de stedendwinger, straalde van haar af. Haar intrede in Zevenbergen was de bezegeling van de eindelijk bereikte vrede. Voor velen in de stad, die vanaf het begin van de Tachtigjarige Oorlog met overtuiging de zijde van Holland gekozen hadden, betekende haar komst de kroon op 'n politiek streven. De vrouwen, die niet zoveel om politiek geven, zijn ongetwijfeld vertederd geweest door de rouwklleding van Amalia, die zij na de dood van haar gemaal niet meer heeft afgelegd (en die haar bijzonder goed stond!). In de Molenstraat werd de prinses van Oranje opgewacht door een compagnie van 50 kleine jongens, die in uniform waren gestoken en een boog en pijlen droegen, waarop kleine oranje-appelen staken. Zij marcheerden met trommen naast de wagen en riepen voortdurend: „Viva, viva mevrouw de prinses van Oranje". Alle huizen in

de stad waren met tapijten en bloemen versierd. Op de Markt was een podium gebouwd, waar de rederijderskamer een „spel van sinnen” opvoerde, dat de overwinning van Mars door de Vrede behandelde en de overdracht uitbeeldde van de heerlijkheid door de hertog van Arenberg aan de prinses van Oranje. Amalia was door deze ontvangst zo getroffen, dat zij de volgende dag nogmaals het optreden van de „kleine compagnie” en het spel van de rederijders wilde zien. Tot grote vreugde van de magistraat en de inwoners verklaarde zij, dat de ontvangst door de stad Amsterdam haar niet mèer behaagd had. Welbeschouwd, was dit geen pluim voor Zevenbergen, doch een steek onder water voor Amsterdam!

Bij het stadhuis werd de prinses begroet door kleine meisjes, die bloemen en lovers voor haar uit strooiden. Het raadhuis was behangen met vlaggen, banieren en draperieën, in de kleuren van de stad en met het wapen van de prinses. Voor de ingang was een kunstige ereboog gemaakt. Vanuit een der bovenkamers sloeg Amalia het defilé van de gilden en schutterijen gade. In een der benedenkamers werd de lunch gebruikt, waarvoor de beste produkten van Holland en Brabant waren uitgezocht. De rest van de dag en de nacht bracht de prinses door op het huis Luchtenburg, naast het kasteel gelegen, dat toentertijd het enige bewoonbare deel van de residentie was. In de avond werd een groot vuurwerk afgestoken. De volgende dag moest prinses Amalia om dringende redenen overhaast naar Den Haag vertrekken. Haar jacht lag in de Roodevaart gereed. Nadien is zij nog enkele malen in de stad geweest, doch zij heeft er nooit langdurig vertoefd, omdat het kasteel erg onderkomen was.

De hooggestemde bewoordingen van de blijde inkomst zijn niet geheel bewaarheid. Tussen Amalia en de magistraat zijn meermalen wrijvingen voorgevallen. Dit is in zoverre wel te begrijpen, omdat onder de laatste heren van Arenberg, die zo ver weg waren en zich om andere redenen niet volledig konden doen gelden, de stad op tal van rechten van de heer beknipt had. De prinses van Oranje eiste het volle heerlijkheidsrecht op, doch stootte op reeds ingeburgerde afwijkingen. Een andere bron van moeilijkheden lag daarin, dat zij een Oranje-politiek voerde, die de Staten van Holland niet altijd aangenaam was. Daar kwam nog bij, dat Amalia ambitieus en zelfbewust was; wat zij voor had, zou en moest gebeuren!

In 1651 kreeg de schepenbank van haar een reprimande, dat zij met de drossaard beter moest samenwerken in de handhaving van de rechtspraak 168). De prinses stelde in 1652 een nieuwe

funktie in, die van stokhouder en vendumeester 169). Daarvoor benoemde zij de roomse Jan van Kessel. De magistraat was hiertegen, zogenaamd omdat het een nieuwe funktie was, die hij niet nodig vond, en hij Van Kessel niet wenste, in werkelijkheid echter omdat een der leden van het stadsbestuur het baantje wilde hebben. De magistraat heeft deze zaak jarenlang op sleeptouw gehouden, doch moest in 1656 na de strikte bevelen van Amalia Van Kessel toch installeren. Heel boos was de prinses, toen de magistraat bij de werken tot het herstel van de Haven enige palen had laten verwijderen, ofschoon het in dit geval vrijwel zeker is, dat zij al te haastig partij gekozen heeft in een onnozel conflict tussen een burgemeester en de rentmeester 170). De magistraat van zijn kant had ook reden tot klagen. In 1653 werd hij pijnlijk geconfronteerd met het feit, dat er een grote achterstand was in de betaling van de verponding (grondbelasting) over de goederen van de prinses. Een commissie uit het stadsbestuur werd naar Turnhout gezonden, doch Amalia hield de heren aan het lijntje met de mededeling, dat zij eerst haar financiële deskundige moest raadplegen 171). De zaak schijnt wel geregeld te zijn, doch in 1669 beklagde de magistraat zich weer over de zeer late betalingen van het domein, waardoor de stad moeilijkheden kreeg met de Staten van Holland en extra kosten 172). De verponding van de domeingoederen bedroeg per jaar 2733 gulden 173). Het was inderdaad niet correct, dit de stad te laten voorschieten; uiteraard moest zij het tegen een hoge rente lenen.

Toen in 1656 de galg aan een vernieuwing toe was, steinde de prinses daar wel in toe, doch droeg zij haar rentmeester op dit te doen „op de minste kosten” 174). In 1662 wilde de magistraat een nieuwe verordening vaststellen met een boete-bepaling. Daartoe had het stadsbestuur al verlof van de Staten van Holland gevraagd. De prinses van Oranje kwam tussenbeide, omdat het vaststellen van kleuren haar exclusief recht was 175). In deze tijd was het geen koek en ei met de verhoudingen te Zevenbergen. In 1660, op de dag na het verzetten van de wet (de jaarlijkse benoeming van schepenen) had de predikant als volgt in de kerk gepreikt: „Men is, God betere het! in deze stad al zo ver gekomen, dat men zegt: „Dit is een predikants-man; dat is een drossaardsman, die moet in de regering komen”. En met bottigheid en onwetendheid worden zij op het kussen gebracht om de justitie uit te oefenen, die geen recht van onrecht kunnen onderscheiden”. Het stadsbestuur was hierover vanzelfsprekend zeer verbolgen en riep de predikant ter verantwoording, doch

deze verscheen eenvoudig niet. Toen vroeg de magistraat aan de prinses, hem tot de orde te roepen, doch er blijkt niet dat Amalia zich in deze zaak heeft gemengd 176).

Men krijgt de indruk, dat de prinses zich weinig ingelaten heeft met het bestuur van de heerlijkheid en dat de inkomsten er van haar voornaamste band met Zevenbergen waren. Uit de stukken en brieven van haar bestuursperiode blijkt weinig van een direkte bemoeienis met de stad. Amalia heeft het merendeel van haar aandacht en energie nodig gehad bij de landspolitiek en de bedisselingen in verband met de toekomst van het huis van Oranje. De magistraat heeft haar, misschien niet opzettelijk dan toch in feite, ook wel eens gepasseerd. Bij de dreigende inval van de Munsterse troepen in 1666 voelde Amalia wel met de stad mee en zegde zij haar de steun toe bij de Staten van Holland, doch sprak ook haar ernstig misnoegen uit, omdat het stadsbestuur troepen op het kasteel gelegerd had, „daar de stad groot genoeg is om deze te herbergen” 177).

Amalia van Solms overleed op 8 september 1675. Misschien is het een teken van de verkoeling in de verhouding tussen haar en de stad, dat in het archief niets te vinden is van enig rouwbetoon bij haar overlijden. In het laatste testament had zij haar goederen toegewezen aan haar vier dochters, doch bij de definitieve verdeling kwam Zevenbergen tevens aan prins Willem III van Oranje, die haar in de heerlijkheid opvolgde.

18. Willem III, prins van Oranje, 1676—1702

Willem III was de zoon van prins Willem II, die in 1650 overleed, en Maria Stuart, dochter van Karel I, koning van Engeland. Hij was de kleinzoon van prins Frederik Hendrik en Amalia van Solms. Na tal van moeilijkheden op het gebied van

De val van koning Willem III van zijn paard. Naar een gravure.

de binnen- en buitenlandse politiek is hij in 1672 tot erfstadhouder, kapitein en admiraal-generaal aangesteld in Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht en Overijssel. Hij huwde in 1677 met Mary, dochter van Jacob hertog van York, broer van de Engelse koning. Nadat deze zijn broer was opgevolgd en kort daarna in onmin raakte met het parlement en het volk, stak Willem III in 1688 naar Engeland over, waar hij en zijn vrouw in februari 1689 tot koning en koningin werden uitgeroepen. Na een val van zijn paard overleed de koning-stadhouder in Londen op 19 maart 1702.

Na het overlijden van prinses Amalia is de heerlijkheid aan het huis van Oranje gekomen (178). Prins Willem heeft het bestuur van Zevenbergen terstond op zich genomen. In feite blijkt er weinig van zijn persoonlijke activiteiten, daar het beheer voornamelijk door de domeinraad gebeurde. In bepaalde opzichten tekent zich een nadere afbakening af tussen de bevoegdheden van het domein en die van de stad. Bij de benoeming van een nieuwe schoolmeester in 1692 werd aanvankelijk de goedkeuring van of de benoeming door de domeinraad gevraagd, doch de prins van Oranje liet berichten, dat hij verder geen bemoeienis meer wenste met ambten, waarbij het domein financieel niet betrokken was, en dat hij deze aan de magistraat ter beschikking wilde laten (179). De benoemingen van de drossaard, de burgemeesters, schepenen en secretarissen hebben de prinsen van Oranje steeds aan zich gehouden. In 1689 heeft zich omtrent dit punt een moeilijkheid voorgedaan, doch die schijnt meer door de magistraat dan door de domeinraad veroorzaakt te zijn. De drossaard Bressy werd door sommige leden van het bestuur er van beschuldigd een „paapse” burgemeester te willen binnenhalen, en scheen een voordracht van die strekking te hebben gedaan. Het stadsbestuur vroeg de domeinraad vast te houden aan de gewoonte, dat de heer enkel op een voordracht van de magistraat benoemde. Wel beval de raad, dat de drossaard bij het opmaken van de voordracht aanwezig moest zijn. In dit geval is de eerste voordracht van onwaarde verklaard en werd een nieuwe opgesteld (180).

In 1684 gaf de prins aan de stad verlof tot het instellen van een paardenmarkt (181). Deze is in sommige perioden zeer belangrijk geweest en heeft zich, met enkele inzinkingen in slechte tijden, tot in het begin van deze eeuw gehandhaafd. Op andere punten heeft Willem III de teugels strak aangehaald. In zijn periode heeft de domeinraad nauwer toegezien op het financieel beheer; voor het aangaan van geldleningen en het uit-

voeren van kapitaalswerken was de toestemming van de prins nodig. Met ingang van 1696 is de stadsrekening elk jaar afgehoord door een lid van de domeinraad. Hierdoor had deze niet alleen de gelegenheid om kennis te nemen van alles wat er bij het bestuur omging, doch tevens de kans om bevelen en wensen kenbaar te maken over zaken, die niet direkt tot de heerlijke rechten behoorden. De domeinraad is overigens zelden hard en dwingend opgetreden. Af en toe krijgt men zelfs de indruk van slapte of weifeling, zoals in 1692, toen hij een naar conflict tussen kerkeraad en magistraat niet wist bij te leggen of stop te zetten 182). De financiële verhouding tussen de heerlijkheid en de stad regelde zich vanzelf, al zijn daar geen uitdrukkelijke bepalingen voor gemaakt. De inkomsten van de heerlijke goederen gingen naar de prins. Af en toe viel er iets af voor de stad. In 1699 werd een stuiver op de gulden uit de heerlijke tienden voor de stad beschikbaar gesteld 183).

Bij de dood van koningin Mary, die in januari 1695 stierf, had de domeinraad opdracht gegeven zes weken lang driemaal per dag te luiden. Nadat dit enkele malen gebeurd was, en de knechten van de koster vreesden, dat zij van de stad of van de rentmeester geen betaling zouden krijgen, gingen zij in staking. Na de eerste overgeslagen beurt werden de koster en de luiders op het stadhuis ontboden, waar zij streng door de magistraat zijn aangepakt. De luiders, allen jonggezellen, werd aangezegd te luiden op straffe van uit de stad te worden gezet. De koster, die verantwoordelijk was, kreeg als straf opgelegd, dat het luidgeld van de begrafenissen zes weken lang aan het Armen Weeshuis ten goede zou komen 184). Voor zover is na te gaan, hebben de luiders geen extra betaling gekregen.

De magistraat nam zware rouw aan, toen prins Willem III in 1702 overleed. De drossaard, burgemeesters, schepenen en secretaris kleedden zich zeven weken in het zwart; die tijd hielden zij op zondagen hun zaken dicht. In de kerk droegen zij lange zwarte mantels; het magistraatsgestoelte en de preekstoel werden met rouw bekleed, evenals het wapen van de koning aan het stadhuis en in de kerk. De schippers, die op Rotterdam, Dordrecht en Breda voeren, moesten zwarte vlaggen op hun schepen hangen 185). Kort daarna begaf de drossaard Bressy zich naar Den Haag, om er met de domeinraad en de Staten van Holland te spreken van de contributies, die de magistraat op gelijke voet opgelegd wenste te zien als de baronie van Breda 186). Dit kan een aanwijzing zijn, dat Zevenbergen nog niet volledig gelijkgesteld was met de andere Oranje-heerlijkheden.

19. Huis van Oranje, 1702—1731

Bij de dood van de koning-stadhouder was diens politieke en private erfenis niet geregeld. De verwachting, dat zijn neef Johan Willem Friso hem in zijn ambten in de Nederlandse provincies zou opvolgen, ging door de weerstand van de regenten niet in vervulling. De prins kwam in juli 1711 vroegtijdig om het leven bij een overtocht van het Hollandsch Diep bij Moerdijk, waar zijn boot dicht bij de Hollandse oever verongelukte. Enkele maanden later is zijn zoontje Willem Karel Hendrik Friso (de latere Willem IV) geboren. Mede tengevolge van het ontbreken van een prins heeft het huis van Oranje lange tijd weinig of niets in de landspolitiek te betekenen gehad.

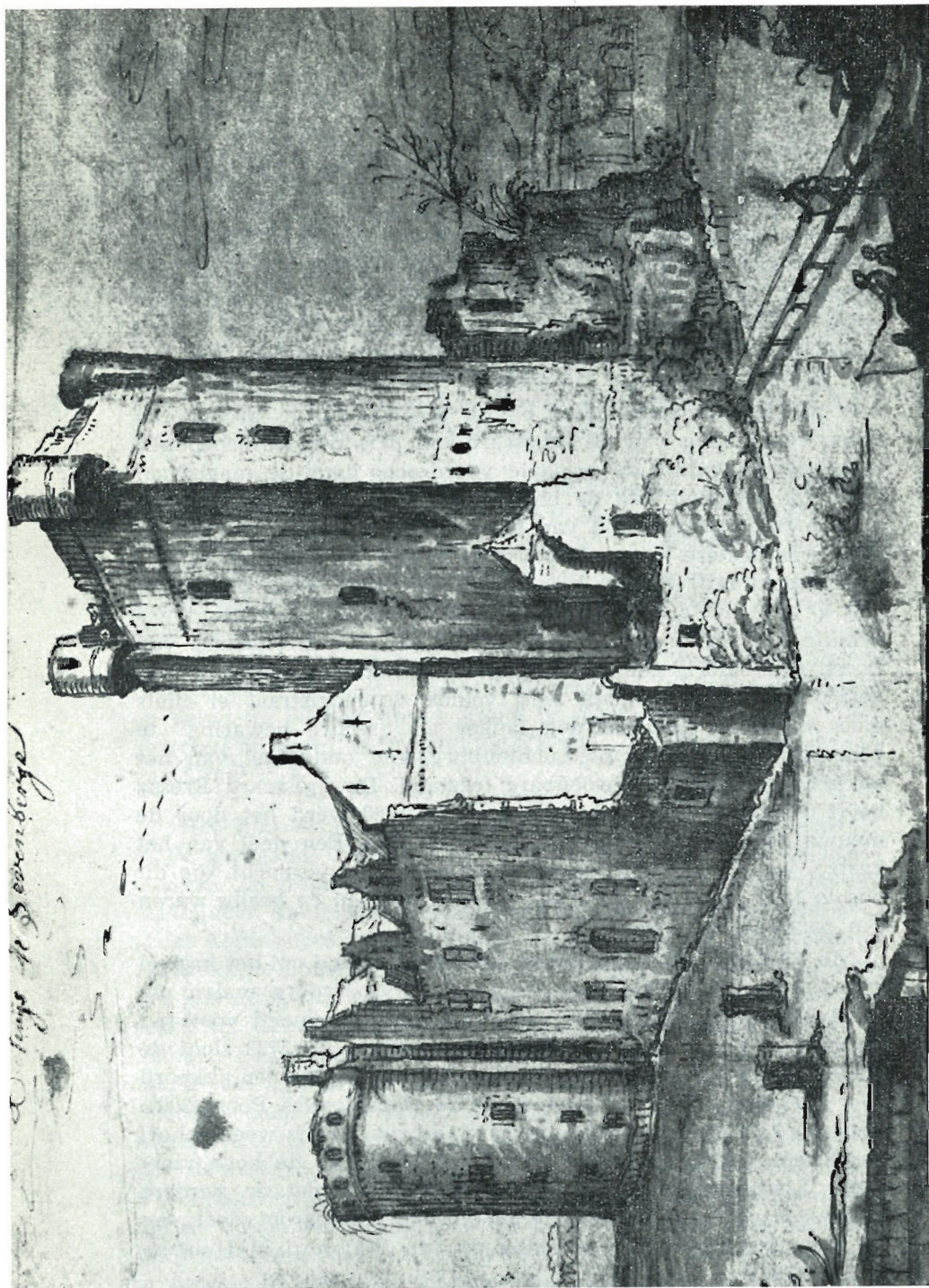
Het beheer der goederen en heerlijkheden verliep ook onbevredigend. Frederik I, koning van Pruisen, wiens dochter Maria Louise van Hessen-Kassel met Johan Willem Friso was gehuwd, had illussies gekoesterd in verband met de opvolging en de verdeling van de goederen. De tak van Nassau-Siegen meende ook eisen en vorderingen te mogen stellen. Hieruit volgden langdurige geschillen en processen, die wel niet direkt aan Zevenbergen raakten, doch de heerlijkheid onderbrachten in een onverdeelde en betwistte boedel. Aanvankelijk is geen persoonlijk heer aangewezen en werd de heerlijkheid bestuurd door de domeinraad van Oranje.

Het lijkt er op, dat de heerlijkheid terdege heeft gedeeld in de neergang, die het huis van Oranje in deze periode doormaakte. Zij stond weliswaar nog in de naglans van de koning-stadhouder. In 1709 spreekt een besluit van de domeinraad over „zijne koninklijke majesteit” 187), en in 1710 wordt gerept van de „koninklijke domeinen” 188), doch dit waren fraaie termen zonder wezenlijke inhoud. Tegen al dat koninklijke steekt het feit schril af, dat de stad met ernstige financiële moeilijkheden te kampen had. Naar het voorbeeld van grote steden greep de magistraat een groots opgezette loterij aan, die evenwel maar weinig soelaas bracht 189). Hoe erg de toestand was, blijkt wel hieruit, dat de schoolmeester in 1716 zijn salarissen vanaf 1713 per deurwaarder van de gemeente moest vorderen 190). Het was misschien om deze penibele toestand van de stadsfinanciën, dat de domeinraad in 1711 besloot de verponding van de heerlijke goederen voortaan rechtstreeks aan het landelijk kantoor te betalen en niet meer aan de stad 191).

In 1717 vroeg de magistraat om een subsidie uit de domeinen 192). Tijdens en na de laatste oorlog had de stad contributies moeten betalen van meer dan 28.000 gulden. Dan begrijpt men wel, dat de stad niet meer aan nieuwe werken kon denken. Het stadsbestuur achtte het billijk, dat de domeinraad de heerlijkheid in deze moeilijkheid tegemoet kwam. De raad stond voor 10 jaren een stuiver per gemet als subsidie toe 193), doch links en rechts bleef van dit bedrag zoveel aan de strijkstok hangen voor rekestes, ining en afdracht, dat het nog niet veel bijbracht. De magistraat moest het eerste jaar zelfs om een voortijdig voorschot vragen om enige zeer dringende schulden te voldoen 194); bij het besteden van dit geld werd het ene gat met het andere gestopt. Dit alles weerhield het stadsbestuur er niet van enkele jaren later bij de domeinraad te protesteren tegen een poging van de drossaard om drie nieuwe schepenen te benoemen buiten de normale voordracht door de magistraat 195). Op het punt van de bevoegdheden bleef men waakzaam.

De ruïneuze toestand van het kasteel, eens de trots van de stad, was in deze jaren als het ware een weerspiegeling van de heerlijkheid zelf. Na de Arenberg's heeft geen prins of prinses van Oranje het slot als residentie bewoond. De magistraat gebruikte het regelmatig als gevangenis 196). Toen Nicolaas van Leest, een balorig soldaat, in 1727 door het intrappen van een vermolmde deur ontsnapt was, voelde de magistraat er niets meer voor het bouwsel nog langer als „secure bewaring” te gebruiken 197). Het huis Luchtenburg, een onderdeel van het kasteel, was nog in bewoonbare toestand. De drossaard Bressy heeft dit vanaf 1711 in huur gehad; in 1726 werd het door de nieuwe drossaard Coenen overgenomen 198). Een deel van het kasteel was aan de secretaris van Zevenbergen verpacht, die dit nog in 1720 bewoonde. De boomgaarden, weiden en bosjes waren aan particulieren verhuurd.

In 1727 heeft de domeinraad plannen beraamd om het kasteel af te breken 199). De magistraat had al meerdere malen om afval en „anderen onnutte” van het kasteel gevraagd voor het herstel van de straten en andere stadswerken. In 1728 sloot de domeinraad met Cornelis van Riel en Johannes Rijke een akkoord voor de slooping van het kasteel en de Hazeldonkse Poort 200). Het huis Luchtenburg bleef gespaard; dit werd zelfs weer geheel opgeknapt. Op 30 juni 1729 stortte een deel van de hoge vierkante Lobbentoren in. Dit was het sein, dat met de verdere afbraak haast gemaakt diende te worden. Een groot deel van het puin is gebruikt bij een dijkage van Walsoord in Hulsterambacht 201).

Het kasteel van Zevenbergen kort voor de afbraak.
Naar een tekening uit het Prov. Genootschap te Den Bosch.

Bij zijn meerderjarigheid in 1731 wees prins Willem IV de heerlijkheid aan zijn moeder toe (202). Daar zij tevoren als voogdes was opgetreden, oefende zij in feite het bestuur van Zevenbergen al langer uit.

* * *

Wat in het begin van de 18e eeuw nog tot de heerlijkheid behoorde, wordt duidelijk uit de domeinrekeningen. Als voorbeeld kan die van het jaar 1730 dienen, tegen het einde van het beheer door de domeinraad (203). Het inkomen van Oranje werd gevormd door diverse posten. Alle erven en huizen in en buiten de stad waren onderworpen aan een grondcijs, die slechts enkele stuivers per roede bedroeg, doch over het gehele grondgebied toch ruim 700 gulden opbracht. De tienden, het tiende deel van alle vruchten van het land, die meestal verpacht werden, leverden meer dan 5000 gulden op. Hier en daar, vooral in de jonge polders, had de heer nog de eigendom van de dijken. De verpachting van de dijkettingen (het gras op de bermen) bracht bijna 2000 gulden in het laatje. Veel goederen en gronden waren in particulier bezit van Oranje; een hoeve op de Grote Zandberg, landerijen en weiden in de omgeving van het kasteel, land in de Arenberg Polder, de werf van het Zevenbergs Huiskens, het Hazeldonkse Bos, een gors en een riethil bij het Lamgatseveer en de hoeve De Bloken onder Moerdijk. Deze landerijen werden normaal verhuurd. De accijs op wijnen en bieren kwam eigenlijk aan de heer toe, doch ingevolge een oud akkoord met Arenberg kreeg de stad hieruit 450 gulden per jaar. De domeinraad had echter geëist, dat de accijs toch elk jaar verpacht zou worden, ook als te verwachten was, dat hij niet boven die som zou komen. Het gevolg was, dat de stad hem altijd voor 450 gulden pachtte; wat zij daarboven inde, mocht zij eveneens houden.

De visserijen in de binnendijkse wateren kwamen aan de heer toe. In deze tijd betekenden zij niet veel meer. De afslag van de vis was volgens een oud akkoord met Arenberg sterk verminderd en bracht maar 3 gulden op; de stad verdiende er meer aan. Ook de grote en de kleine waag werden door de stad voor 5 gulden gepacht. De wind- en rosmolen aan de westzijde was in het bezit van de heer; hij leverde een jaarpacht op van 500 gulden. De andere windmolen, die voorheen aan de Noord-sedijk tegenover de Hamseweg stond, was in september 1691 door een storm vernield. Buiten de normale pacht moest de molenaar 15 veertellen rogge voor de armen leveren, die de rentmeester

aan de magistraat overdroeg. Tevens moest hij de schutters van de voetboog 4 tonnen bier schenken. Voor het onderhoud van de „stilstaande werken” van de molen betaalde hij nog eens 25 gulden per jaar.

Het Lamgatseveer, dat Oranje samen met de markies van Bergen op Zoom bezat, werd verhuurd voor 190 gulden. Het huis Luchtenburg met de grachten van het kasteel deed een huur van 100 gulden. De jacht, een oud heerlijk recht, betekende niets meer en werd niet meer verpacht. De smaltende van lammeren en varkens was verwaarloosd en leverde slechts 6 stuivers op. Adriaan van Mourick betaalde 20 gulden als recognitie voor een grutmolen in de stad. De officieren en de vorsters moesten voor hun ambt elk jaar een recognitie aan de heer betalen.

De uitgaven waren niet mis. De grootste post hiervan werd gevormd door de normale belastingen op de grond, die ook op de heerlijke eigendommen geheven werden. De rentmeester kreeg de 21e penning van alle ontvangsten. Voor verschillende doeleinden had de heer subsidies toegekend, die elk jaar werden uitbetaald: 300 gulden voor het onderhoud van de kerkdienst; 18 gulden aan het gilde van St. Joris; 12 gulden aan de rederijkerskamer; 12 gulden aan het gilde van St. Sebastiaan; en andere sommen als bijdrage in het traktement van enige stadsfunctionarissen.

In het jaar 1730 vertoont de rekening een batig saldo van ruim 6000 gulden, hetgeen een zeer matige opbrengst is in deze heerlijkheid. Daarna is het beheer veel beter geworden. In 1750 werd een batig saldo bereikt van ruim 12.000 gulden, in 1760 van bijna 14.000 gulden. In 1793, vlak voordat de heerlijkheid voor Oranje verloren ging, boekte zij de record-opbrengst van ruim 28.000 gulden in één jaar.

20. Maria Louise van Hessen-Kassel, prinses van Oranje, 1731—1765

Nadat prins Willem Carel Hendrik Friso, de latere Willem IV, in 1729 meerderjarig geworden was, verleende hij op 26 juni 1731 de heerlijkheid als weduwegoed aan zijn moeder Maria Louise van Hessen-Kassel, weduwe van de in 1711 overleden Johan Willem Friso. Deze prinses van Oranje, die bij voorkeur

in Leeuwarden verbleef, werd om haar eenvoud en hartelijkheid „Maaïke - Meu” genoemd. Zij wees aanvankelijk de raadsheer Paulus Huigens aan, om haar in Zevenbergen te vertegenwoordigen. Daarna is het toezicht op de heerlijkheid door de Nassau Domeinraad uitgeoefend. In de eerste jaren van haar bestuur hebben zich geen noemenswaardige veranderingen voorgedaan in de verhouding tussen Oranje en de gemeente. Later blijkt echter, dat de prinses er prijs op stelde de touwtjes strak in handen te houden.

* * *

In 1734 wenste de domeinraad, dat de stad bij gelegenheid van het huwelijk van de prins van Oranje de gebruikelijke curialiteit zou betalen (een schenking aan de heer bij bijzondere gelegenheden). Het stadsbestuur meende, dat de gemeente deze last niet kon opbrengen. Het zond de brief om advies terug aan een der leden van de domeinraad en sprak gelijktijdig drie tegenwensen uit. Eerst werd een klacht geuit over het feit, dat de postwagens sinds een jaar Zevenbergen ontweken en een andere route naar België genomen hadden. Tengevolge van het afbreken van het kasteel had de stad geen gevangenis meer. Tenslotte werd een voorziening gevraagd tegen de arbeiders, die van de landbouwers boven hun normaal loon nog een zaadfooi eisten 204). Hieruit blijkt wel, dat de economische toestand niet al te best was. Of er maatregelen van hogerhand gevolgd zijn, is niet bekend. De gevraagde curialiteit heeft de stad evenwel niet betaald, mogelijk onder het voorwendsel, dat zij onder de prinses stond en de jonge prins van Oranje haar heer niet was. Merkwaardig is wel, dat de magistraat deze nette weigering in verband bracht met bepaalde wensen in het economische vlak.

In het begin van april 1739 was het stadsbestuur met de ingelanden overeengekomen de Haven te verbeteren en te verdiepen vanaf het Lamgatseveer tot aan de sluis van de Bruinings Polder. Dit werk was enerzijds bedoeld om de afwatering van de polders beter te maken, anderzijds om de scheepvaart te bevorderen; het werd voornamelijk door de ingelanden betaald. Er was reeds mee begonnen voordat verlof aan de prinses was gevraagd. Deze was hierover zeer verbolgen en zond op 22 juli de vorster met een dwangbevel naar de vergadering van de magistraat. In Zevenbergen ging men echter met het werk door. In 1733 had Maria Louise de stad een som van 1100 gulden ge-

leend, om daarmee het restant af te lossen van een lening van 3000 gulden, door de stad in 1717 bij de ingelanden opgenomen, eveneens voor een werk aan de Haven. Misschien is de prinses bang geweest voor haar geld, nu de stad nieuwe werken op zich nam terwijl de vroegere nog niet betaald waren. In elk geval zegde zij de lening op. Toen de betaling niet vlug genoeg geschiedde, daagde zij de magistraat voor het Hof van Holland. In het begin van 1740 is het kapitaal door de stad afgelost 205). Deze moest daarvoor het ene gat met het andere vullen. Enkele maanden later had burgemeester Simonides de treurige plicht de vergadering mee te delen, dat wegens de belabberde toestand van de financiën de salarissen van de burgemeesters en de schepenn gehalveerd moesten worden 206).

De eerste vorster (gerechtsdienaar) Cornelis Barel is op 17 oktober 1742 door de prinses van Oranje ontslagen 207). Enkele maanden later is hij in zijn functie hersteld 208). De aanleiding tot de moeilijkheden was, dat Barel geweigerd had diensten te verlenen bij het terechtstellen van terdoodveroordeelden. Als vorster moest hij wel bij een terechtstelling tegenwoordig zijn, doch hij weigerde beslist een hand aan het beulswerk te lenen. In 1758 kwam deze zaak wederom op de spits. Nu werd Barel definitief ontslagen. De tweede vorster ging door de knieën en verklaarde zich bereid te doen wat de drossaard hem opdroeg 209).

Tegenover de stad is Maaïke - Meu niet kwaad gebleven. In 1751 verleende zij een subsidie van 300 gulden per jaar, voorlopig voor vier jaren 210). De magistraat hield zich nu ook beter aan de regels of aan haar wensen. In 1752 vroeg hij haar verlof voor de aanschaf van een nieuwe brandspuit, waarin de prinses tevens een ruime subsidie gaf 211). Overigens werden in deze tijd vrijwel alle zaken aan haar voorgelegd. De magistraat had eindelijk begrepen, dat de prinses tot het moederlijk type behoorde, dat vlugger in de beurs tast naarmate de kinderen gehoorzamen. In 1757 verlengde de prinses de subsidie van 300 gulden in het domein 212); in 1764 deed zij dit nogmaals 213). De domeinraad gelastte in 1759, dat voortaan alle openbare werken door de gehele magistraat moesten goedgekeurd en publiek aanbesteed worden; alle betalingen mochten slechts op getekend mandaat gebeuren 214). Nu de stadsfinanciën weer wat gezonder waren, wilde de prinses het toezicht er op niet laten verslappen.

Op 8 april 1765 is Maria Louise in de ouderdom van 77 jaren overleden. De heerlijkheid viel terug aan prins Willem V van Oranje 215).

21. Willem V, prins van Oranje, 1765—1794

Opmerkelijk is de haast, waarmede een lid van de Nassau domeinraad zich enkele dagen na de dood van prinses Marie Louise naar Zevenbergen begaf, om de heerlijkheid voor de prins van Oranje in bezit te nemen en er het bestuur te regelen. Bij vorige soortgelijke gelegenheden duurde het meestal vel langer alvorens het bestuur werd overgenomen. In de stad zelf is daarvoor geen aanleiding te vinden; de magistraat en de bevolking hebben op geen enkele manier doen blijken, dat zij bezwaren hadden tegen het gevestigde gezag. Die haast moet waarschijnlijk zo verklaard worden, dat de voogden van de toen nog minderjarige prins zich beijverd hebben diens rechten en eigendommen zo snel mogelijk in de hand te nemen.

Prins Willem V, in 1748 geboren als zoon van de jong gestorven Willem IV, wordt algemeen als de minst krachtige figuur van de Oranjevorsten beschouwd. Zijn gebrek aan zelfvertrouwen, zijn onmacht om een juiste houding aan te nemen tegenover de ontevredenheid en de politieke woelingen, die tijdens zijn bestuur voorvielen, hebben het aanzien van Oranje sterk doen dalen. Toen de omwenteling, in Frankrijk tegen het oude regiem uitgebarsten, zich ook in Nederland demonstreerde en door de komst van de Franse legers in 1793 en 1794 de anti-stadhouderlijke partij de overhand kreeg, vertrok de prins in 1795 met zijn gezin naar Engeland, en vandaar in 1801 naar zijn bezittingen in Duitsland, waar hij in 1806 te Brunswijk overleed.

Tijdens de woelingen, die na 1760 sterk toenamen, beriep de magistraat van Zevenbergen er zich meermalen op, dat in de stad geen partijschap heerste, en dat de politieke hartstochten niet tot excessen hadden geleid. Toch ziet men langzaam maar zeker de stad en de heerlijkheid uit elkander groeien; van een vurige Oranje-gezindheid was geen sprake meer. De subsidie van 300 gulden uit het domein werd in 1768 weer voor de tijd van vier jaren verleend (216). Telkens echter moest de stad een lang rekest opstellen en alle mogelijke argumenten bij elkaar zoeken, om haar weer te krijgen (217). Het lijkt een beetje op loven en bieden; een volgende keer werd de subsidie voor drie jaren gegeven (218). Nadien is deze bijdrage uit het domein nog enkele malen verlengd (219).

Bij de geboorte van de erfprins van Oranje in 1772 was de domeinraad zo wijs om alle kostbare feestelijkheden af te ge-

lasten en het stadsbestuur in overweging te geven enkel op de dag van de doop de klokken te laten luiden 220). In 1782 werden op bevel van die raad de voorschriften verscherpt inzake het opmaken van akten over goederen, die aan domaniale cijns onderhevig waren 221). Dit doet vermoeden, dat er een tendens bestond zich aan die betalingen te onttrekken, als men er de kans toe kreeg.

Rechtstreekse aantastingen van het gezag waren tot circa 1785 nog niet voorgevallen. Na het mislukken van de vierde Engelse Oorlog daalde het aanzien van Oranje nog sterker. Verschillen in politiek inzicht deden de patriotten-beweging ontstaan, die echter in Zevenbergen niet sterk tot uiting en activiteit gekomen is. Een publikatie van de domeinraad uit 1784 tegen „oproerige gesprekken” geeft aanvankelijk de indruk van een al te voorbarige maatregel 222). De burgerwacht, die op papier van oudsher en nog altijd bestond, kreeg nieuw leven ingeblazen en werd onder de naam van „burger krijgsraad” in staat van paraatheid gebracht 223). Dat de toestand in de stad helemaal niet ernstig was, bewijst wel de kinderachtige ruzie, die er ontstond over het bezetten van de officiersplaatsen. Deze stedelijke krijgsmacht was verdeeld in twee compagnieën: „Oranje” aan de zuidzijde van de Haven en „Nassau” aan de noordzijde. De burgerij van het platteland was gevormd tot twee compagnieën paardenvolk, eveneens „Oranje” en „Nassau” genaamd, en een compagnie voetvolk, „Oranje Stad en Land” geheten. Doch nauwelijks hadden de recruten een beetje leren marcheren of het werd van hogerhand verboden de burgers in de wapenhandel te oefenen.

Op 28 juli 1787 is Zevenbergen overvallen door enige compagnieën uit het garnizoen van Willemstad, die paarden eisten voor de legertros 224). De magistraat probeerde eerst de opstandige soldaten aan het lijntje te houden, wat enige uren gelukte (toen wist men ook al wat „vergaderen” was!), doch moest tenslotte veertien paarden bij de inwoners vorderen. Zonder verdere geweldpleging trokken de soldaten weg over Langeweg, waar zij nog enige paarden stalen. Daarna vond het stadsbestuur het toch maar beter, alle wapens bij de burgers op te sporen en in beslag te doen nemen 225). De heethoofd Cornelis Reinerszoon van Mourik was het daarmee niet eens. Volgens de magistraat had deze notaris al jaren geleden de „bloem van de Zevenbergse jongelingschap” met het royaal schenken van wijn tot zich getrokken en met hen een schuttersvereniging gevormd, die naar buiten doorging als een corps voor de handhaving van

orde en rust, doch waarvan iedereen wist dat het een patriottenclub was 226). Na de herhaling van het verbod op het bezit van wapens en het oefenen van de schutters schijnt Van Mourik zich een tijd rustig te hebben gehouden. In deze beroeringen heeft de prins van Oranje tenminste zoveel inzicht gehad, dat hij de uiterste lankmoedigheid aan de dag legde, aan de oproerige elementen gehele amnestie verleende en wars was van elke represaille.

De domeinraad eiste een nieuwe eed van alle funktionarissen, waarin zij zweren moesten zich te houden aan de gevestigde regeringsvorm, voornamelijk dat zij niet tegen het erfstadhouder-schap gekant waren. Een feit uit Zevenbergen toont aan, dat deze zogenaamde „eed op de constitutie” een los gebaar was. De metselaar Adriaan Kanters was al enkele malen vriendelijk en per deurwaarder gemaand, deze eed op het stadhuis te komen afleggen, doch hij vertikte het eenvoudig. Toen gaf de magistraat aan de drossaard verlof om Kanters gevankelijk naar het stadhuis te brengen. Deze was eerst onvindbaar, doch is enkele weken later toch gegrepen. Hij werd voor een nacht in de cel gezet en de volgende dag voor de magistraat geleid. Hij bood het stadsbestuur zijn excuus aan, dat hij zo obstinaat was geweest. Hij beloofde de boete te betalen, die de drossaard hem zou opleggen. Inmiddels schijnt de magistraat vergeten te zijn, dat het om de eed op de constitutie ging, en is het een grote vraag, of Kanters die wel heeft afgelegd 227).

Toen de Fransen in 1793 de zuidelijke Nederlanden binnenvielen, bleek de aanhang van de patriotten toch groot genoeg om het overwicht in de stad te krijgen. Op 23 februari 1793 namen de revolutionairen het bewind over. Het stadhouderlijk en het heerlijk gezag werd weggevaagd. Deze periode uit de geschiedenis van de gemeente krijgt te zijner tijd een uitvoeriger behandeling. Het gezag van Oranje is enkele maanden later voor korte tijd hersteld, doch na de bezetting van Nederland in januari 1794 door de Fransen is de band tussen de stad en Oranje definitief verbroken. Stad en land verloor de titel van heerlijkheid, omdat de revolutie een allergie met zich had gebracht voor alles, wat naar feodalisme rook. De stad vormde zich om tot een „municipaliteit”, die gemeente werd genoemd toen in 1813 alles weer op zijn Hollandse pootjes terecht kwam.

ALBERT DELAHAYE

AANTEKENINGEN

1. Drossaers, Nassau Domeinraad II, reg. nr 880.
2. N.D.R. II, blz. 224.
3. N.D.R. II, reg. nr 698.
4. A.R.A.H. Rekenkamer Holland, nr 3292.
5. Kapucijnenklooster Edingen. Archief van de hertogen van Arenberg. (Daar het archief pas gedeeltelijk geordend is, wordt in de noten niet gespecificeerd naar de stukken verwezen).
6. Bloemendaal is hier op te vatten als een deel van de latere Zonzeelse Polder. Deze streek lag ten noorden van het huidige Langeweg. Een ander Bloemendaal lag ten westen van de heerlijkheid, tussen Zevenbergen en Standdaarbuiten. Meerdere oude toponiemen komen in Zevenbergen dubbel en zelfs driemaal voor, zodat soms wel bijzondere waakzaamheid geboden is bij de reconstructie van de oude toestand.
7. A.R.A.H. Liber Principum, Cas G. Cap. Zuyt Hollant, fol. 40.
8. N.D.R. I, reg. nrs. 1833, 1834.
9. N.R.D I, reg. nrs 1838, 1839.
10. N.D.R. II, reg. nrs. 996, 1000, 1010.
11. N.D.R. II, reg. nr 1153.
12. N.D.R. II, reg. nr. 1072.
13. Beneficie is een vast fonds, bestemd voor het onderhoud van een geestelijke.
14. N.D.R. II, reg. nr. 1075.
15. N.D.R. II, reg. nr 1188.
16. N.D.R. I, reg. nr 1942.
17. N.D.R. I, reg. nr 1969.
18. N.D.R. I, reg. nr 1993.
19. N.D.R. I, reg. nr 2056.
20. Chronologische lijsten enz., blz. 218.
21. N.D.R. I, reg. nr 2158.
22. N.D.R. I, reg. nrs 2163, 2165, 2166.
23. N.D.R. II, reg. nr 1189.
24. N.D.R. II, reg. nr 1202.
25. Sloodmans, K. Jan metten Lippen, blz. 61.
26. N.D.R. II, reg. nr 1231.
27. N.D.R. II, reg. nr 1235.
28. N.D.R. II, reg. nr 1250.
29. N.D.R. II, reg. nr 1316.
30. N.D.R. II, reg. nr. 1327.
31. N.D.R. II, reg. nr 1383.
32. Sloodmans, o.c. blz. 62.
33. N.D.R. II, reg. nrs 1235, 1250, 1329, 1330, 1335, 1336, 1339, 1344, 1348, 1351, 1352, 1368.
34. A.R.A.B. (Brussel), Fonds Arenberg (verder: D.A.), Rek. 1495/96, fol. 51.
35. D.A. Rek. 1404/05, fol. 28v.
36. D.A. Rek. 1524/25, fol. 24.
37. D.A. Rek. 1527/28, fol. 25v.
38. D.A. Losse charters.
39. D.A. Rek. 1499/1500, fol. 63.
40. N.D.R. II, reg. nr. 1471.
41. D.A. Rek. 1507/08, 1511/12.
42. D.A. Rek. 1515/16, fol. 31v.
43. D.A. Losse charters.
44. D.A. Rek. 1516/17, fol. 29v.
45. D.A. Rek. 1518/19, fol. 37v.
46. D.A. Rek. 1521/22, fol. 26.
47. D.A. Rek. 1521/22, fol. 23.
48. Sloodmans, o.c. blz. 197.
49. D.A. Rek. 1522/23, fol. 24v, 26v.
50. D.A. Rek. 1522/23, fol. 22v.
51. D.A. Rek. 1523/24, fol. 29v.
52. G.A. Bergen op Zoom, C. v. B. nr. 747.
53. D.A. Losse charters.
54. Het patronaatsrecht over de kerk hield in, dat de heer van Zevenbergen de bevoegdheid had, de pastoor voor te stellen, die door de bisschop met de geestelijke jurisdictie werd bekleed.
55. Novaaltieden waren tienden op nieuwland of van nieuwe produkten.
56. D.A. Rek. 1529/30, fol. 29—34.
57. N.D.R. I, reg. nr 2778.
58. N.D.R. II, B. 448, 450.

59. N.D.R. II, B. 506.
60. N.D.R. II, B. 456.
61. N.D.R. II, B. 487.
62. N.D.R. II, B. 584, 585.
63. N.D.R. II, B. 646.
64. N.D.R. II, B. 697.
65. N.D.R. II, B. 716.
66. D.A. Rek. 1541/42, fol. 75.
67. N.D.R. Hingman, nr 8845.
68. N.D.R. II, B. 749.
69. N.D.R. II, B. 1420.
70. N.D.R. II, B. 749.
71. N.D.R. II, B. 783, 786.
72. D.A. Rek. 1542/43.
73. N.D.R. II, B. 842, 845.
74. D.A. Rek. 1542/43, fol. 45v.
75. D.A. Rek. 1542/43, fol. 35, 38, 43, 59.
76. N.D.R. II, B. 1193.
77. N.D.R. II, reg. nrs 1709, 1710.
78. N.D.R. II, B. 1200.
79. D.A. Rek. 1544/45, fol. 46, 51, 51, 53. Rek. 1545/46, fol. 63. Rek. 1548/49, fol. 52.
80. N.D.R. II, B. 1126.
81. N.D.R. II, B. 1153.
82. D.A. Rek. 1559/60, fol. 66.
83. N.D.R. I, reg. nr 2856.
84. N.D.R. I, reg. nr 2891.
85. N.D.R. I, reg. nr 2901.
86. N.D.R. I, reg. nr 2910.
87. N.D.R. I, reg. nr 2912.
88. N.D.R. I, reg. nr 2978.
89. N.D.R. I, reg. nr 2980.
90. N.D.R. I, reg. nr 2981.
91. N.D.R. I, reg. nr 2983.
92. G.A. Bergen op Zoom, C.v.B. nr 1091g.
93. N.D.R. I, reg. nr 3121.
94. N.D.R. I, reg. nr 3324.
95. D.A. Rek. 1556/57, fol. 48v.
96. N.D.R. I, reg. nr 3355.
97. G.A.Z. reg. nr 18.
98. D.A. Rek. 1557/58, fol. 57.
99. D.A. Rek. 1545/46, fol. 74.
100. D.A. Rek. 1549/50, fol. 61v.
101. D.A. Rek. 1551/52, fol. 107v.
102. D.A. Rek. 1551/52, fol. 76v.
103. D.A. Rek. 1560/61m fol. 65v, 69.
104. A.R.H. Leenkamer Holland, nr. 129.
105. A.R.H. Leenkamer Holland, Cas H, fol. 10 en 11.
106. Formsma, W. J. Inventaris der Ommelander archieven, reg. nr. 236.
107. N.D.R. II, B. 557, 802, 897, 1032, 1335, 1338.
108. D.A. Rek. 1568/69, fol. 25.
109. Frédégand d'Anvers, Etude sur le père Charles d'Arenberg, blz. 306.
110. Brekelmans, F.A. Jean de Ligne, graaf van Arenberg. In Brabantia, 1955, blz. 268.
111. D.A. Rek. 1614/15, fol. 38v.
112. R.A.N.B. Rechterlijk archief Zevenbergen, nr 163, achterin.
113. D.A. Rek. 1560/61, fol. 62v.
114. D.A. Rek. 1563/64v, fol. 44v.
115. D.A. Rek. 1563/64, fol. 45v.
116. R.A. Antwerpen, Archief Loenhout, nr 425.
117. D.A. Rek. 1567/68, fol. 46.
118. G.A.Z. reg. nr 30.
119. G.A.Z. reg. nr 22.
120. G.A.Z. reg. 35, 36, 40.
121. R.A.N.B. Rechterlijk archief Zevenbergen, Crimineel protocol, 14 juni 1563.
122. G.A.Z. reg. nrs 149, 238, 249, 259, 290, 297, 312, 318, 319, 336, 337, 338, 343.
123. D.A. Rek. 1570/71, fol. 46.
124. D.A. Rek. 1572/73, fol. 50v.
125. D.A. Rek. 1572/73, fol. 41v.
126. D.A. Rek. 1574/75, fol. 38.
127. D.A. Rek. 1576/77, fol. 40.
128. D.A. Rek. 1597/98, fol. 34.
129. R.A.N.B. Collectie Pels, nr 3.
130. G.A.Z. reg. 27, 43, 56, 115, 123, 345, 346, 348, 493.
131. D.A. Rek. 1570/71, fol. 52.
132. Brieven en onuitgegeven stukken van Jhr. Arend van Dorp. In Werken H.G.U. Nieuwe Serie, 1887.
133. G.A.Z. reg. nrs 188, 189.
134. G.A.Z. reg. nrs 229, 230, 231.
135. D.A. Rek. 1589/90, fol. 27v.
136. G.A.Z. Burgemeestersrek. 1588/89, fol. 6v.
137. G.A.Z. reg. nr 354.
138. G.A.Z. reg. nrs 390, 420, 456.
139. G.A.Z. Politiek boek, fol. 24v.
140. D.A. Rek. 1595/96.
141. G.A.Z. reg. nrs 366, 397, 490.

142. D.A. Rek. 1597/98.
143. D.A. Rek. 1598/99, fol. 50v.
144. D.A. Rek. 1598/99, fol. 42v, 51.
145. G.A.Z. reg. nrs 503, 514.
146. R.A.N.B. Collectie Pels, nr 32.
147. D.A. Rek. 1621/33, fol. 39v.
148. D.A. Rek. 1615/16, fol. 37.
149. Frédégand, o.c. blz. 64.
150. D.A. Rek. 1613/14, fol. 404.
151. D.A. Rek. 1610/11, fol. 42v.
152. D.A. Rek. 1603/04, fol. 35.
153. D.A. Rek. 1612/13, fol. 35.
154. D.A. Rek. 1615/16, fol. 37v.
155. D.A. Rek. 1606/07, fol. 29.
156. G.A.Z. invent. 831.
157. G.A.Z. invent. 832.
158. D.A. Bijl. rek. 1616/17.
159. D.A. Rek. 1614/15, fol. 50v.
160. G.A.Z. invent. 834.
161. G.A.Z. Res. 4 sept. 1619.
162. D.A. Rek. schout 1622/23.
163. Frédégand, o.c. passim.
164. D.A. Rek. drossaard 1642.
165. G.A.Z. invent. 836.
166. D.A. Rek. drossaard 1642.
167. Hallema, A. Amalia van Solms, blz. 166.
168. G.A.Z. invent. 89.
169. G.A.Z. invent. 912.
170. G.A.Z. invent. 90.
171. G.A.Z. invent. 1465. Res. 18, 19, 21 sept., 21 oktober 1653.
172. Res. 8 juni 1669.
173. G.A.Z. invent. 1005.
174. G.A.Z. invent. 838.
175. Res. 12, 13 juli 1662.
176. G.A.Z. invent. 2565.
177. G.A.Z. invent. 840.
178. Kon. Huisarchief, Invent. 14, XIII, 4.7.
179. Res. 9 feb. 29 maart 1692.
180. Res. 24 april, 25 mei 1689.
181. G.A.Z. invent. 2178.
182. Res. 9 feb. 1692 e.v.
183. Res. 13 juni 1699.
184. Res. 17 jan. 1695.
185. Res. 27 maart 1702.
186. Res. 6 mei 1702.
187. Res. 24 okt. 1709.
188. Res. 12 nov. 1710.
189. G.A.Z. invent. 1348.
190. Res. 3 dec. 1716.
191. Res. 13 juni 1711.
192. Res. 15 dec. 1717.
193. Res. 4 juli 1718.
194. Res. 22 april 1719.
195. Res. 21 juni 1723.
196. Res. 30 jan. 1684 e.v., 30 maart 1725.
197. Res. 22 nov. 16 dec. 1727.
198. R.A.N.B. Domein prins Frederik, Rek. Zevenbergen 1726.
199. A.R.A. Nassau Domeinraad, invent. 271.
200. ibidem.
201. Res. 4 aug. 1734.
202. Res. 4 sept. 1731.
203. R.A.N.B. Domein prins Frederik, Rek. Zevenbergen 1730.
204. Res. 4 aug. 1734.
205. Res. 22 juli, 5, 28 okt. 1739. 5 maart 1740.
206. Res. 30 juli 1740.
207. Res. 17 okt. 1742.
208. Res. 27 maart 1743.
209. Res. 30 nov. 1758.
210. Res. 5 okt. 1751.
211. Res. 25 sept. 1752, 26 feb. 1753.
212. Res. 26 juni 1757.
213. Res. 18 dec. 1764.
214. Res. 20 juni 1759.
215. Res. 15 april 1765.
216. Res. 7 maart 1768.
217. Res. 8 okt. 1774.
218. Res. 23 jan. 1775.
219. Res. 10 jan. 1778, 30 juli 1781, 25 juni 1785, 23 aug. 1789.
220. Res. 12 sept. 1772.
221. Res. 12 dec. 1782.
222. Res. 23 juni 1784.
223. G.A.Z. invent. 1930, 1931.
224. Res. 29 juli 1787.
225. G.A.Z. invent. 844.
226. Res. 2 okt. 1787 e.v.
227. Res. 7 feb. 28, 29 april 1789.

* * *

NOTA

De **administratie** van deze publikaties wordt gevoerd door het secretariaat van het gemeenschappelijk archivariaat „Nassau-Brabant”, p/a Gemeentehuis, Zevenbergen (tel. 01680—3900). Abonnementen, adreswijzigingen, reclames e.d. dienen aan dit adres te worden opgegeven.

Het abonnement bedraagt *f* 5,— per jaar. Elk jaar zullen vier soortgelijke boekjes verschijnen met een totaal van ca. 180 á 200 bladzijden. Bij de administratie zijn tegen *f* 2,50 per stuk bandjes verkrijgbaar, waarin twee jaargangen (of 8 nummers) gaan. Abonnement kan geschieden door overmaking van *f* 5,— op giro-nummer 1138774 ten name van het Archivariaat „Nassau-Brabant” te Zevenbergen en opgave van juiste naam en adres.

De **redactie** berust bij de archivaris A. Delahaye, Turnstraat 6 te Zundert (tel. 01696—3385).